

KIBRISTA ERMENİ TOPLUMUNA KESİTSEL BİR BAKIŞ: 1915–1963

*Ulvi KESER*¹

Özet

Birinci Dünya Savaşı sürerken yaşanan ve yansımaları günümüze kadar süren Ermenilerin Sevk ve İskânı'nın ardından pek çok Ermeni Anadolu topraklarından ayrılırken bir kısmı da Akdeniz adası Kıbrıs'ı kendilerine mesken tutarlar. Ermenilerin Ada'da 1914 sonrasında başlayan bu macerası Kıbrıs yakın tarihine Kanlı Noel olarak geçen ve Akritas Planı adı verilen plana göre adadaki Türklerin tamamen ortadan kaldırılmasıyla adanın Yunanlaştırılmasını hedefleyen Rum saldırılarına kadar devam edecektir. 1964 yılına kadar Kıbrıs Adası'nda Kıbrıslı Türklerle barış ve huzur içerisinde yaşayan Ermeniler bu tarihten sonra önce adanın güneyine, daha sonra da ada dışına göç etmeye başlarlar. Bu çalışma kapsamında Kıbrıs'ta Türk-Ermeni ilişkileri sosyal hayatın çeşitli özellikleri dikkate alınarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Lokmacı Barikati'na adını veren Kayserili Ermeni'den, Adaya "kar hoşafını" ilk defa götüren Ermeni'ye kadar birçok Ermeni Ada'da sosyal hayatın güzellikleri ve renkleri olarak yaşarlarken Rum tedhiş örgütü EOKA'nın baskılarına dayanamayarak Türk dostlarını, anılarını, geçmişlerini ve her şeylerini bırakarak adadan kaçmak zorunda kalırlar. Bu çalışma yaklaşık 50 yıllık sürece ışık tutmak amacıyla kaleme alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Ermeni, Kıbrıs Türkleri, Rumlar, EOKA.

Armenian Community in Cyprus at a Glance: 1915-1963

Abstract

Subsequent to Armenian Relocation that has appeared during WWI and has had the reflections even today, a good many Armenians living in Anatolia start leaving Anatolia and some move to the island named Cyprus in the midst of Mediterranean. The Armenian adventure on the island, starting in 1914 will continue up to 1964, and will last about 50 years in which the Bloody Christmas has come to the surface in the light of Akritas Plan aiming to murder all the Turkish Cypriots and making the island Hellenic. Armenians living on the island in peace and harmony together with Turkish Cypriots up to 1964 firstly start to migrate to the southern Cyprus and then abroad. This scientific study will focus on Armenian relations on the island regarding to a good variety of the characteristics of the social life. A good many Armenians starting with the one giving his name to Lokmacı Barikati/Lokmacı Barrier to the one bringing kar hoşafı/ice soap to the island have lived in Cyprus as the beauty and the color of the social life, but unfortunately they couldn't have endured EOKA atrocities in Cyprus and left all their memories, past, Turkish friends and all their belongings back and escaped from the island. This scientific study will get prepared so as to enlighten the 50-year period of Armenian life in Cyprus.

Key Words: Cyprus, Armenian, Turkish Cypriots, Greek Cypriots, EOKA.

---

1 Girne Amerikan Üniversitesi İşletme ve Ekonomi Fakültesi Dekanı, e-mail. ulvi.ke-ser@gmail.com.

Giriş

Ermenilerin 6. yüzyıldan itibaren Kıbrıs Adası'nda buldukları bilinmektedir.² Daha geniş bir ifade ile belirtsek MS 578 yılında yaklaşık 3.350 savaş esiri Ermeni, Doğu Anadolu bölgesinden sürülerek Kıbrıs Adası'na gelmiş ve buraya yaşamaya başlamıştır.³ Bu göçün hemen ardından Arzanene'de bulunan 10.090 tutsak Ermeni'den 1/3'lük kısmı Bizans İmparatoru tarafından verilen bir emirle Kıbrıs Adası'na getirilmiştir. Böylece 395–1191 döneminde Kral Moris yönetimindeki 3.000 Ermeni askeri de Adaya gelerek ilk Ermeni nüfusu oluşturmuştur. Ermenilerin Adaya göç faaliyetleri 7, 8, 10 ve 12. yüz yıllarda artarak devam etmiştir. (Bağışkan, 2013, s. 30). Adadaki ilk Ermeni Piskoposluğu Lefkoşa'da 973 yılında açıldıktan sonra bunu Mağusa'da açılan ikinci piskoposluk takip etmiştir. Bugünkü Çukurova bölgesinde 1080 yılında kurulan Kilikya Prensiği ile Kıbrıs'taki Ermeni toplumu arasında bu tarihten sonra sıkı bir yakınlaşma söz konusudur. 1136 yılına gelindiğinde Kilikya'nın hemen güneyindeki Tell Hamdun şehri İmparator John II Komninos birliklerinin saldırısına uğramış ve bu şehrin tamamı da Kıbrıs Adası'na göç etmiştir. (Bağışkan, 2013, s. 30)

Bu tarihten itibaren özellikle Kilikya bölgesine yönelik Arap saldırıları Adaya yönelik Ermeni göçünü de hızlandıracaktır. Özellikle 12–15. yüzyıllar arasında ve Lüzinyanlar devrinde adadaki Ermeni nüfusunda bir patlama yaşanır ve Ermeniler Lefkoşa ve Mağusa'da bulunan iki ayrı piskoposluk vasıtasıyla dini inançlarını yerine getirmeye devam ederler. 1375 yılında Kilikya Prensiğinin ortadan kalkmasıyla birlikte bu coğrafyada yaşayan Ermeniler de başta Kıbrıs, Rodos, Girit, İzmir olmak üzere değişik bölgelere göç etmeye başlar (Günay, 2007, s. 120). Bu dönemde Ermeniler Armenokhori, Kornokypos, Platini ve Apatarikos gibi nüfusunun tamamı Ermeni olan köylerde de yaşamaktadırlar. 14 Mart 1489 tarihinde Venedik idaresine geçen Kıbrıs'ta Rum, Ermeni ve Maronitler (Alagöz, 1971, s. 25) Ortodoks ve Yunan baskısıyla Yunanlaştırılmış bir halde Kormakitis, Aromatos, Aya Marina ve Karpasya köylerinde köle hayatı yaşarken (Kılgin, 1987, s. 25) adanın 1571 yılında fethiyle her alanda tam bir serbestlik kazanmışlardır ve bu durum adanın İngilizlere verildiği tarihe kadar devam etmiştir. Lefkoşa'nın 9 Eylül 1570

---

2 Kıbrıs Ermeni Kilisesi tarafından hazırlanan "Origin of the Armenians of Cyprus" başlıklı memorandum. Special News Bulletin, 30 Ocak 1964, Lefkoşa. [www.http.cyp-rus.gov.cy/cyphome](http://www.cyp-rus.gov.cy/cyphome). Bu konuda ayrıca bkz. Keser ve Özdal, 2012, s. 963-992.

3 Adı geçen memorandum. Ayrıca bkz. Bağışkan, 2013, s. 30.

tarihinde fethi sırasında Ermenilerin Baf Kapısı'nı açarak Türk askerlerini içeriye aldıkları bilinmektedir. (Kıbrıs Milli Türk Arşivi [KTMA], Klasör No [K] 1970-E; Papouran ve Gueghzi 1903, s. 63 ve 68'den aktaran Hill, 1949, s. 3). Adaya çıkan Türk askerlerine karşı Ermenilerin gösterdiği ilgi son derece kayda değer bir durumdur (Stephens, 1966, s. 36). Fetih sonrasında yapılan sayım ve kayıt işlemi (tahrir) sonrasında Ada'da kadınlar ve çocuklar haricinde 14-50 yaş arasında 85.000 Ermeni, Rum, Maronit ve Kıpti olduğu saptanmıştır (Luke, 1986, s. 21). Bu arada Mağusa'daki Ermeni piskoposluğunun kapanmasının ardından Lefkoşa şehri Ermeniler için tek dini merkez olarak faaliyetlerine devam eder.

Bu dönemde Adaya kendi isteğiyle göç eden Ermeniler dışında Osmanlı'nın klasik şenlendirme politikası çerçevesinde Anadolu'nun değişik köşelerinden Ermeni aileleri de göç ettirilmiştir (Kıbrıs Mufassal Defteri, No 64, Tapu ve Kadastro Arşivi s. 236'dan aktaran Erdoğan, 2002, ss. 2-3). Fetih sonrasında Ada'da Türk yönetimin Rumlara olduğu kadar Ermenilere gösterdiği hoşgörü, dengeli ve adil bir yönetim olarak kendisini göstermektedir. (Gazioğlu, 2000, ss. 398-399).⁴ Bunun sonucu olarak da Ada'da nüfusla ilgili çalışmalar yapılırken hiçbir şekilde gayrimüslimlerle ilgili olumsuz bir ayrımcılığa gidilmemiş, sadece güvenlik açısından zanaatkârlar haricinde Lefkoşa ve Mağusada kale içinde bulunmaları sakıncalı bulunanlar, evleri değeri verilmek suretiyle satın alınarak kale dışına çıkarılmışlardır (Çevikel, 2000, s. 29). Bu dönemde adadaki Ermeniler bakırcılık, kalaycılık, demir ustalığı gibi el emeği isteyen işler yapmaktadırlar ve 17. yüzyıldan itibaren Adaya İran Ermenileri de göç edince bu meslek gruplarına ipek tüccarlığı da eklenecektir. Aynı dönem içinde sürgün gönderilenler yanında kendi rızalarıyla Batı Anadolu Ermenileri de Kıbrıs Adası'na gelmeye başlamışlardır. 1623-1643 sürecinde Lefkoşa'da gayrimüslimler yoğun olarak yaşamaktadırlar ve şehirdeki 10 gayrimüslim mahallesinden en büyüğü ise toplam 220 vergi nüfusu ile Terbiyodi/Tirebiyoti adı verilen Ermeni Mahallesi'dir. (Erdoğan, 2002, s. 5)

Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimler "ehl-i zimmet" olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde özellikle Büyük Han ve Kumarcılar Hanı'nda çok sayıda Ermeni tüccar bulunmaktadır. Bu arada Anadolu topraklarından Adaya göç edenler arasında Niğde'de Ermeni mahallesinde yaşayan iki Ermeni ve Rum mahallesinden de iki Rum bulunmaktadır. Niğde'nin Ermeniyen mahallesinden Bahtiyar bin Hüdaverdi ve

4 Ayrıca bkz. Panayi, 2009, s. 16; Hadjilyra, 2009, s. 5.

Hüdaverdi bin Geslek bu şekilde defterlere kaydolurlar ve aynı şekilde 2 Rum da onlara kefil olmuştur (Erdoğan, 1991, s. 48). Aynı şekilde yine Rum mahallesinden Nikolo bin Ayvaz ve Sarı bin Ayvaz isimli Rumlar da kürekçi olarak iskân defterlerine kaydolmuş ve kendilerine Kirekos bin Ahmed ve Samid bin Tanrıvermiş kefil olmuştur. Adanın fethiyle beraber söz konusu bu “zimetlenmiş” insanlar da kendilerine verilen haklarla huzur içinde yaşamışlardır. Osmanlı dönemi hiçbir zaman Ermeniler açısından kaba ve baskıya dayalı bir zulüm dönemi olmamış aksine dengeli, hoşgörülü ve uyumlu bir yönetim sistemiyle Ermenilerle Türkler Ada’da güzel komşuluk hayatının örneklerini vermişlerdir. Vergilerini vermek ve hizmet mükellefiyetlerini yerine getirmek şartıyla Ada’da kendi dillerini konuşma konusunda hiçbir sıkıntı çekmeyen, kendi dillerinde Osmanlı makamlarına problemlerini aktarmakta bir mahzur görmeyen bu insanlar ayrıca kendi dini örgütlenmeleri içinde ibadetlerini de yapabilmişlerdir.

İngiltere Sömürgeler Bakanı Chamberlaine Adaya Ermenilerin yerleştirilmeleri konusunda “...Ermeniler, adadaki Kıbrıslı Hıristiyanlar tarafından da sevilmemektedir. Bu nedenle burada Ermeni göçmenlerden bir koloni oluşturulması toplum tarafından olumlu karşılanmayacaktır”⁵ demektedir. Bahsedilmesi gereken bir başka nokta ise Kıbrıslı Türkler ve Rumlar dışında Ada’da Maronitlerle birlikte azınlıkları teşkil eden Ermenilerin hiçbir zaman bir kimlik sorunu yaşamadıklarıdır, örneğin 1964 sonrasında Rum okullarına devam etmeleri ve sayıları azalsa da Rum tarafında yaşamaları bunun bir örneği kabul edilebilir. Osmanlı yönetim sistemi çerçevesinde farklı dinlere mensup insanların huzur, barış ve ahenk içerisinde yaşayabilmelerini sağlayan toplumsal özerklik bağlamında bu “millet sistemi” çerçevesinde Ermeniler de eğitim, din, sosyal hayat alanında kendi dini kurumları ve bunların kurallarına uygun olarak yaşamaya devam ederler. Yıllar boyu Rumlardan çeşitli alanlarda eziyet ve sıkıntı görmüş olan Ermeniler Türklerle beraber bir hayatı tercih etmiş, komşuluk ilişkileri geliştirmiş ve cemaatler arasında evlilikler de olmuştur. Bu dönem bu insanların bağ, bahçe, tarla ve arazilerinde de Türklerle ve Rumlarla birlikte çalışmaya devam ettikleri bir dönem olarak değerlendirilebilir. Komşuluk ilişkileri içinde aynı mahallelerde yaşayan ve dükkân açan bu insanlar emlak alışverişi de yapmışlardır. Lefkoşa’da Ali Ağa ve Osman Ağa, aynı kazadaki bir evi körükçü Bogos ve Bedros’a

---

5 CO.67.101.21466’dan Salahi R. Sonyel’in New Cyprus Dergisi’nde (Kasım 1986) yayımlanan makalesinden aktaran Gazioğlu, 2000, s. 399.

satarken, Debbağhane Mahallesi'nde Mehmed bin Mustafa da dükkânını Kazgancı Aacı Gavriyel'e 800 kuruşa satmıştır. (Çevikel, 2006, s. 198).

Bu dönemde Lefkoşa'daki 31 mahallede Rumlarla Türkler karışık olarak yaşamaktadırlar. Lefkoşa'daki Çatalhurma, Manastır, Aya Kaşano, Aya Sava, Baş, Çakmaklı, Ermeni, Aya Luka ve Kafesli Kenise mahallerinde ağırlıklı olarak gayrimüslimler yaşamaktadır ve buralarda az da olsa Müslümanların da yaşadığı görülmektedir (Çevikel, 2000, s. 223). Ermeniyan ve Karaman mahallelerinde ise Ermeni nüfus çoğunluktadır ve oradaki bir Ermeni kilisesi etrafında toplanmış durumdadırlar (Çevikel, 2000, ss. 29-30). Bunun dışında Korkud Efendi ve Arap Ahmet Mahallesi'nde de az sayıda Ermeni bulunmaktadır. (Çevikel, 2000, ss. 90-91, 195, 236)

Ada dışına mal gönderen ve ticaret yapanlar da genellikle Ermeni tüccarlardır. Bu durum tarihin her döneminde böyle olmuştur ve Ada'da Maronitlerin aksine Ermeniler adanın ticaret hayatını ellerinde tutmayı başarmışlar ve güçlü tüccarlar olarak ortaya çıkmışlardır. Mavratsas'a göre Kıbrıs Ermenileri esasında Ermeni diasporası olarak adlandırılan coğrafyadaki en tipik Ermenilerdir ve Kıbrıs adası onlar için her ne kadar sıkı bağlar kurmuş ve adayı ülkeleri olarak görmüşlerse de genel anlamda bir bekleme odasından başka bir şey değildir. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından başlamak üzere bir kısmı tekrar Anadolu'ya dönmek, bir kısmı Bogos Nubar Paşa'nın boş hayallerinin peşine düşüp hayal kırıklıkları ve hüsrana yaşadıkları hayali Büyük Ermenistan Devleti topraklarında yaşamak, bazıları da çok daha geniş topraklarda kurulacak Ermeni Diasporası çerçevesinde yaşamak hayalleri içindedirler (Mavratsas, 2000, s. 202). Adanın Ermeni cemaati ile Müslüman halk arasında en çok karşılaşılan ticari ilişki ise genellikle mal-mülk alım satımı şeklindedir (Çevikel, 2006, s. 249).

Öteyandan beraber yaşama sanatını en güzel yansıtan bu insanlar arasında da problemler çıkar. Örneğin 1790 yılında Lefkoşa'da Serkiz ve Artin isimli iki Ermeni kardeş *"kuvve-i maliyelerine ve bazı mahalle istinaden bazı Müslümanların evlerinin yanına onlara zarar-ı şer'i verecek şekilde mürtefi, yani daha yüksek bina ihdas eylemişler, üstelik bazı ehvasına tabi ehl-i örf istinaden 1000 guruştan fazla emval ve eşyalarının haksız yere gasp ve ahz edilmesine neden oldukları için kendü hallerinde ırzlarına mukayyed El-hac Hasan ve El-hac Mehmed ve sairleri tarafından..."* (Çevikel, 2006, ss. 249-250) İstanbul'a şikayet edilirler. Çevikel'e göre özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ada'da yaşayan gayrimüslim nüfus Rumlar, Ermeniler,

Hristiyan Araplar, Venedikliler, Fransızlar, Kıptiler ve Zanta reayalarından meydana gelmektedir. (Çevikel, 2000, s. 79) Burada Yahudiler ve Maronitlerle ilgili herhangi bir kaydın olmaması ise ayrı bir çalışma ve tartışmanın konusudur. Böylece Ada'da genel olarak gayrimüslim nüfusun Rumlardan sonra çoğunluğunu teşkil eden Ermeniler olduğu da ortaya çıkmaktadır. Yabancı gezginler de varlıklı Ermeniler ve Rumların sosyal hayatlarından çok etkilenmişlerdir. Osmanlı döneminin Ada'da başlamasıyla beraber saray görevlileri arasında pek çok Ermeni de yer almaya başlar. Bu Ermeniler arasında ilk etapta saray tercümanları gelir. 19. yüzyıla girilirken özellikle Lefkoşa'nın en bilinen ve önde gelen tüccarı bir Ermeni olan Sarkis'tir. (Hadjilyra, 2009, s. 13)

Osmanlı döneminde sarayda Türkçe, Rumca ve İngilizce bilen saray tercümanı olarak Ermeniler de çalışmaya başlamıştır (An, 2000, s. 30). 1821 Yunan İhtilali'ne kadar görev yapan bu tercümanlar vergi işleri, Osmanlı hükümeti ile Kıbrıs Beylerbeyi arasındaki yazışmaları çeşitli ayrıcalık ve haklarla donatılmış olarak yerine getirmişlerdir. Bu tarihten sonra bu Ermeni tercümanlar, sadece tercüme faaliyetleri yapmışlar ve devlet kademelerine müdahalede bulunmaları engellenmiştir.⁶ Emperyal güçlerin kışkırtmalarıyla birlikte Osmanlı'nın "millet-i sadıkası" olan Anadolu Ermenilerinde yavaş yavaş huzursuzluklar başlarken 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu sonrasında Ermeniler ilk defa temsil imkânı bulurlar ve İstanbul'dan atanan kaymakamın başkanlık ettiği Divan'a Ermeniler ve Maronitler de bir temsilci göndermeye başlarlar. (An, 1999, s. 24)

17. yüzyılda Ada'da ipek ticareti yapmak isteyen İran Ermenileri de görülmeye başlanır (Erdoğan, 2002, s. 3). Bu dönemde ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinden ve kendi rızalarıyla Adaya yerleşen Ermeni aileler de söz konusudur. J. M. Kinneir'in verdiği 1814 tarihli bir sayıma göre Lefkoşa'da 2.000 Müslüman aile, 1.000 Rum Ortodoks aile, 40 Ermeni aile ve 12 Maronit başpiskoposluğa rapor edilmiştir. (C. D. Cobham, Excerpta Cypria'den aktaran Jennings, 2010, s. 139) 1841 yılında Kıbrıs Valisi olan Talat Efendi'nin verdiği bilgilere göre Ada'da 75-76.000 Rum, 32-33.000 Türk, 1.200-1.300 kadar Maronit, 50 kadar Avrupalı Roman-Katolik ve 150-160 civarında da Ermeni yaşarken, 1881 tarihinde yapılan sayımda Ermenilerin nüfusu 154 olarak

---

6 1821 Yunan İhtilali döneminde adadaki "Frenkler, Maronitler ve Ermeniler" de dâhil olmak üzere adada kesici aletlerin taşınması yasaklanır. Bkz. Gazioğlu, 2000, s. 330, 358.

belirlenmiştir.⁷ Ermenilerin ada sathına dağılımı ise Lefkoşa'da 88, Orini (Dağ)'de 5, Değirmenlik'te 2, Mağusa'da 1, Limasol'da 6, Larnaka'da 14, Baf'ta 1, Girne'de 37 Ermeni olmak üzere toplam 154'tür. Kıbrıs'ta İngiliz idaresinin başlamasının hemen üçüncü yılında 4 Nisan 1881 tarihinde yapılan sayımda ise Lefkoşa'nın nüfusu 11.513 kişidir ve bu sayının 5.653'ü Rum Ortodoks, 5.397'si Müslüman, 181'i Rum Katolik, 78'i Maronit, 22'si Yahudi, 88'i Ermeni Gregoryan, 94'ü İngiliz Protestan Kilisesi üyesidir (Jennings, 2010, s. 140). Kıbrıs'taki Ermenilerin sayısı 1921 yılında 1.197 iken bu sayı 1931 yılında 3.337'ye yükselir. Söz konusu 2.180 kişilik veya %182.14'lük artış özellikle 1922-1928 döneminde yaşanan mülteci akınıyla doğru orantılıdır.

Kıbrıs'ta İngiliz İdaresi

7 Kasım 1893 tarihinde Viyana Büyükelçiliği tarafından Hariciye Nazırı Said Paşa'ya gönderilen yazıda “...Trieste'de satılığa çıkarılan 240.000 Waenzl tüfeğiyle 30.000 fişek konusunun başkonsolosluk aracılığıyla veya özel bir ajan tarafından takibata aldırılmamı bildiren 26 Ekim tarih ve 235 hususi numaralı yazınızı ekleriyle beraber aldım. Türkiye'ye dışarıdan silah sokulduğu iddialarının kaynağına ulaşıldı ve muhtemelen Kıbrıs yoluyla Adana ve Konya'ya silah sokulduğu katiyet kazandı” (Şahin, 1988, s. 65) denilmektedir. Bu noktada Kıbrıs adasındaki Ermeni nüfusunun 1881-1911 sürecinde 174'den 558'e çıkmış olması ise stratejik bir değerlendirmeye göre Anadolu'da ortaya çıkan Ermeni ayaklanmalarıyla ilgili olarak bunların Kıbrıs Adası'nda saklanması, yardım ve yataklık edilmesi noktasında önemsiz olarak kabul edilmekte, İngiltere'nin desteği olmadan Anadolu'da çeşitli olaylara karışmış Ermenilerin Kıbrıs'ta saklanması veya Kıbrıs üzerinden silah ve lojistik destek sağlamalarının da imkânsız olduğu yönündedir. 1897 yılına geldiğinde Osmanlı İmparatorluğu Anadolu'dan Kıbrıs'a giden Ermenilerle ilgili olarak bazı tespitlerde bulunur (Günay, 2007, s. 124):

“Limasol: Burada başka yerlerden gelen 200 Ermeni vardır ve bunların tamamı Hınçak ve diğer cemiyete mensuptur. Cemiyetin başkanı kuyumcu Osepyan'dır ve Londra'ya bağlıdır.

Larnaka (Tuzla): Buraya dışarıdan (çoğu Urfa'dan) 160

7 Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1993, s. 279'dan aktaran , Şahin, 1988, s. 70. Ayrıca Bkz., Hadjilyra, 2009, s. 20; Jennings, 2010, s. 140.

Ermeni gelmiştir. Bunlar diğer cemiyetler ve Taşnak'a üyedir. Reisleri Antepli Agop Berkeryan'dır. Berkeryan Londra ile şifreli olarak haberleşmektedir.

Lefkoşa: Burada 200'ü yerli, 400'ü başka yerlerden gelen 600 Ermeni vardır. Bunların çoğu Urfa, Diyarbakır ve Anteplidir. Az sayıda Zeytinlu ve İskenderunlu da vardır. Antepçilerden Smoil fişek imali ile uğraşmaktadır.

Mağusa: Burada az sayıda yerliden başka diğer yerlerden gelmiş 60 kadar Ermeni vardır. Bunların reisi eğitimini Londra'da almış olan Sivashlı Can (Diran)'dır..."

Aynı tarihte (1897) Halep ve Adana Fevkalade Kumandanlığı tarafından gönderilen şifreli telgrafta da Hatay'daki Ermeni olayları sırasında Fransa'nın da müdahalesinin bulunduğu, bölgede karışıklıklar çıkardıkları gerekçesiyle 1896 yılında Marsilya'ya sürgün gönderilen 4 Ermeni'nin Fransız posta vapuruyla ve kılık değiştirmek suretiyle Kıbrıs Adası'na geldikleri belirtilmektedir (Geçer, 2014, s. 157). Kıbrıs adasının Ermeniler tarafından bir üs olarak kullanılmasının önüne geçebilmek ve Ada'da olup bitenleri öğrenebilmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu tarafından Kıbrıs adasının Tuzla (Larnaka), Mağusa, Limasol ve Girne liman kentlerine hafiyeler gönderilmesine karar verilir. Adanın dört bir yanında görev yapan bu hafiyelerin verdikleri bilgiler doğrultusunda Ada'da Tuzla İskelesi'nde 80, Lefkoşa'da 270-300, Değirmenlik'te 600-700, Girne'de 100 ve Limasol'da 30-40 olmak üzere 1.200 civarında Ermeni bulunduğu tespit edilir (Ulutaş, 2012, s. 88,90), ayrıca Kıbrıs'ta Ermenilerin özellikle Anadolu eksenli olarak yaptıkları illegal çalışmalar da gün ışığına çıkartılır (Şahin, 1988, s. 77). Nejla Günay konuyla ilgili çalışmasında Anadolu'da çeşitli olaylara karışmış Ermenilerin nasıl kaçtıkları konusunda aşağıdaki bilgiyi vermektedir (2007, s. 123);

"...Ermeniler yurtdışına genellikle Kıbrıs yolunu kullanarak kaçıyorlardı. Bu bazen doğrudan Avrupa'ya, bazen de Kıbrıs-İskenderiye üzerinden oluyordu. Ermeniler, Müslüman ya da Rum kıyafeti giyerek Mersin'e geçiyorlar, oradan da Kıbrıs'a gidiyorlardı. Bunların sayıları her 15-20 günde bir 25-30 kişi idi. Amaçları ise Amerika'ya gitmekti. Aslında Ermenilerin Amerika'ya göç ettirilmesi bir komite tarafından yürütülen organize bir işti... Komite Kıbrıs'a gelen kişilerin Redif-i Umumiye memuru Markaryan'a yazdırılan nüfus ve yol tezkerelerini ellerinden alarak yurt dışına çıkış

tezkeresi verdiği kişilerin geri dönmelerini engellemeyi amaçlıyordu. Yurt dışına giden kişilere genellikle Yunan pasaportu veriliyordu. Komite Adana'da Kıbrıs'a gitmek isteyenlere de 'Kıbrıs'a Geçiş Tezkeresi' veriyordu. Kıbrıs'a gelenler arasında Osmanlı Devleti'ne karşı suç işleyenler de vardı. Bu kişiler İstanbul ya da başka iskelelerden gemici elbisesi giyerek Fransız veya İngiliz gemileriyle Kıbrıs'a ulaşıyorlardı. Mesela Arşag Çelebiyan ve Karagözyan bu yolla İstanbul'dan Kıbrıs'a gelmişlerdi. Ayrıca Anadolu'nun değişik yerlerinde 'Müslümanlar tarafından öldürüldü.' denilen Ermenilerin büyük kısmı gizlice Kıbrıs'a geçiyor, burada mahalli hükümete 1.000 lira vergi vererek silah ruhsatı alıyor ve Anadolu'da çıkaracakları isyana talim ederek hazırlanıyorlardı..."

Ermenilerin Adaya kaçış noktalarında çıktıkları seyahatlerinde ilk görünen ise genellikle ticaretle uğraşan tüccarlar gibi davranmaları, inançları nedeniyle Kudüs'e ziyaret edecek olmaları veya himayesine girdikleri konsoloslar vasıtasıyla onların hizmetkârlarıymış gibi aldatıcı bir tavır ve kimlik kullanmalarıdır (BOA.DH. TMİK. M.8/73'den aktaran Ulutaş, 2012, s. 87). Bu dönem Kıbrıs adasının aynı zamanda misyonerlik faaliyetlerine de ev sahipliği yaptığı bir dönemdir ve Amerikalıların American Board of Commissioners for Foreign Missions'a bağlı olarak Ada'da 3 misyoner görev yapmaktadır.⁸ Aynı dönemde İngiltere de Kıbrıs'ta açtığı Ermeni okulu vasıtasıyla Protestanlık mezhebinin yayılmasına öncülük ederken kendisine bağlı Ermeni gençler yetiştirmeyi de amaçlamaktadır. Burada yetişen Ermeni gençler arasında daha sonra Anadolu'ya geçerek karışıklıklar çıkartanlar da bulunmaktadır.⁹

Kıbrıs'a gönderdiği hafiyeler vasıtasıyla Ada'da olup bitenleri çok yakından takip eden Osmanlı İmparatorluğu bunlarla ilgili çok ciddi kayıtlar da tutmakta ve burada görevlendirdiği memurlarının da aynı ciddiyetle görev yapmalarını istemektedir. Ermenilerin Ada'da açtıkları Taşnak, Hınçak ve Terveşak örgütlenmelerinin kontrol edilmesi, örneğin polis Lütfi Efendi'nin nişan ile taltif edilmesi, Asaf ve Osman Nuri Efendi'nin gayretleri yanında 8 Nisan 1908 tarihli bir arşiv belgesine göre

8 Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika; 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul, 1991, s. 63'den aktaran Günay, 2007, s. 120.

9 Mim Kemal Öke, Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923, İz Yay., İstanbul, 1996, s. 153'den aktaran Günay, 2007, s. 120.

Kıbrıs'tan kaçak yollarla Anadolu'ya gelen ve yakalanan Ermeni firarilerin fotoğraflarının çekilerek Adaya iade edilmeleri bütün imkânların seferber edildiğinin göstergesidir (Şahin, 1988, s. 77-78). Ermenilerin Ada'da açtıkları Taşnak, Hınçak ve Terveşak örgütlenmelerinin yanında Abday Habun (Ulutaş, 2012, s. 88) adında bir komite ve Ermenilerin tarım, ticaret ve ziraatle uğraşmaları için faaliyet gösteren Muhibbanı Cemiyeti'nin merkez komitesi de Kıbrıs Adası'nda bulunmaktadır.

Öte yandan 1896 ayaklanmalarında ölen Ermenilerin eşlerinin Kıbrıs Adası'na getirilmeleri amacıyla da Ermeni Mülteciler Fonu Komitesi kurulur (Günay, 2007, s.120). Bayan Sheldon Amasi, Dr. Charlotte Hall ve Madam Rice tarafından 1896 yılı Eylül ayında Limasol'da bir düşkünler evinin açılmasının ardından bu yurt daha sonra Larnaka'ya taşınmak zorunda kalacaktır. Buranın ilk misafirleri ise İstanbul yanında Bitlis ve Antep'ten gelen 200 Ermeni olacaktır. Kıbrıs Yardım Fonu Komitesi ise 500 lira sermayeyle 100 dönüm arazi almış ve buraya yerleştirilen aileler vasıtasıyla ipek böceği yetiştiriciliği öğrenmek maksadıyla da bir okul açmıştır. Bu okulun mezunları arasında 60-70 civarında Ermeni de bulunmaktadır. Doğu Akdeniz ve Kolonyal Birliği/Derneği Komitesi ise Kıbrıs'ta tarımla uğraşan Ermenilerle göçmenlerin ekonomik durumlarını düzeltmek maksadıyla kurulmuş bir başka kuruluştur. Bu dönemde çeşitli Avrupa ülkelerinde Ermenilere yönelik olarak çeşitli yardım komiteleri oluşturulur ve Kıbrıs'ta yeni iş ve istihdam imkânları yaratmak üzere faaliyetlere hız verilir. Bu kapsamda Melincan tarafından Girne ve Lefkoşa'da Ermeniler için iş imkânları yaratılırken kalabilecekleri binalar da tesis edilmeye başlanır.¹⁰ Merkezi Londra'da bulunan ve Minas Tcharez tarafından kurulan İngiliz Hınçak Ermenileri Derneği ise "Osmanlı Devleti'nin gücünün az olduğu yerlerde eşkıya çeteleri oluşturup Osmanlıların Ermenilere zulüm ve işkence yaptığına Avrupalıları inandırmaya çalışmak" (Günay, 2007, s. 121) üzerine kurulu bir strateji takip etmektedir. Bu derneğin Kıbrıs'taki başkanı ise Mağusa'da avukatlık yapmakta olan ve adadaki Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtma görevini yerine getiren Sivaslıyan isimli bir Ermeni'dir.¹¹ Burada soyut olarak bahsedilmesi gereken bir diğer önemli husus ise 15 Kıbrıs Ermeni'sinin 1897 Türk-Yunan Savaşı'na katılmasıdır (Hadjilyra, 2009, s.

---

10 BOA. A. MTZ.KB. 2/42. Hicri 18, Muharrem 1315, Y. A. HUS. 394/32, Hicri 11 Zi'l-ka'de 1316'dan aktaran Ulutaş, 2012, s. 89.

11 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı, 24/35, lef 1 (1328 C 2/ 8 Ağustos 1905)'den aktaran Günay, 2007, s. 121.

15).

Birinci Dünya Savaşı Dönemi Kıbrıs'ta Ermeniler

1909 Adana Olayları sonrasında Anadolu'dan ayrılan Ermenilerin bir kısmı Girne ile Mağusa (KTMA, 1965b), büyük bir kısmı ise Larnaka limanı vasıtasıyla Adaya göç ederek, farklı bölgelerde kendilerine yurt edinmişlerdir. Larnaka'dan karaya ayak basan Ermenilerin Dikelya bölgesinde yaklaşık 40 gün karantinada tutuldukları ve ondan sonra Adaya girişlerine izin verildiği belirtilmektedir. Bu dönemde Adaya gelen Ermeniler Ada'da 8.000 kişilik bir nüfus oluşturarak Limasol'da Armenahor, Baf'ta Armenu, Mağusa'da Spathariko, Girne'de Kornokepos köylerini kurmuşlardır (An, 1999, s. 14). Adaya ikinci Ermeni göç dalgası 1915 Sevk ve İskânı döneminde özellikle İstanbul, İzmir ve Çukurova bölgesinden gelen Ermenilerle yaşanırken, bu dönemin hemen ardından 1921 tarihli Ankara Anlaşması neticesinde, özellikle Çukurova bölgesini tahliye eden Ermenilerin bir kısmı da Adaya göç etmişlerdir.

Bu Ermeni ailelerden bazıları daha sonra geri dönmeyerek Adaya yerleşir.¹² 1909-1922 sürecinde Ermenilerin bir kısmı sadece şans ve kısmetlerine bağlı olarak Adaya gelirlerken bir kısmı ise adanın Anadolu'ya olan yakınlığından istifade etmek istemişlerdir. Üçüncü bir görüş ise bu Ermenilerin İngiliz yönetimi altında kendilerini çok daha güvende hissedecekleri yönündedir. Öte yandan Ekim 1916'dan itibaren özellikle Çanakkale Cephesi'nde esir alınan Türk askerleri de Gazi Mağusa'nın Karakol esir kampına getirilmişlerdir. (Keser, 2000, ss. 11-89).

Bu esir kampının emniyeti ve güvenliği için Ermeni kampındaki Ermenilerden de istifade yoluna gidilmiştir. Osmanlı saflarında çarpışırken esir düşen Suriyeliler ve Iraklı Araplar ile Ermeniler de bu kampa getirilmelerine rağmen, kamptaki zor şartlardan kurtulmak isteyen veya yapılan propaganda sonucu kandırılanlar İngiliz kampından ayrılarak Ermeni kamplarına getirilmişlerdir. (ATASE, K. 2680, D. 210, F. 1-31). Bu iki dönem arasında da bir grup Ermeni'nin Adaya gelmesi söz konusudur. Fransızlar tarafından 1916 yılında Mısır'da oluşturulan Ermeni Doğu Lejyonu'nun Kıbrıs'ta tekrar faaliyete geçirilmesi ve bu Ermenilerin Çukurova bölgesinde Türklere karşı kullanılması amaçlı girişimler sonrasında farklı yerlerden getirilen Ermenilerin önce Port-Said'de toplanması, daha sonra da aileleriyle Kıbrıs'a getirilmesi

---

12 1908 Baf doğumlu İbrahim Bükai Baysoy'dan aktaran Soybay, Bahçeci, Denizler, İzcan, 1992.

sağlanmıştır. (Keser, 2000, ss. 11-89) İngilizlerin müsaadesiyle Mağusa'nın 24 kilometre kuzeyinde deniz kıyısında, meskenin olmadığı, su kuyuları bulunan yer seçilmiştir. (ATASE, K.2680, D.210, F.1-37, 1-60, 1-61, 1-62, 1-63, 1-64, 1-65). Ermeni kampının Karakol bölgesindeki İngiliz esir kampına yakınlığı (ATASE, K.2680, D.210, F.1-37, 1-60, 1-61, 1-62, 1-63, 1-64, 1-65) ve iki kamp arasındaki bölgenin savaşın başlamasıyla beraber askeri eğitim alanı olarak kullanılması da Fransız ve İngilizlerin bu konuda işbirliği içerisinde olduklarını göstermektedir. İngilizlerin tek itirazı Adaya Port-Said kampından Ermeni kadınların ve çocukların getirilmemesi konusundadır. Doğu Lejyonu Talimatnamesiyle (Coşar, 1992) kampın faaliyete geçtiği ilk dönemde 200'er kişilik 6 Lejyon Bölüğü (Turan, 1991, ss. 99) ve 160 Arap'tan oluşan mevcut daha sonra 5000'e ulaşmıştır (ATASE, K.2680, D.210, F.1-24 ve ATASE, K.2680, D.210, F.1-3). Ancak Fransız subayların (ATASE, K.2680, D.210, F.1-4), Ermenilere sıcak davranırken Ermenilerin Trikomo (İskele) köyünü basıp soymaları ve bir İngiliz askerin öldürülmesi gerginliği arttırmıştır. (Sayıl, 1985, s. 258). Bu arada Fransız kamplarındaki Ermenilerin istihbarat, casusluk ve jurnalcılık çalışmaları adayı yaşanmaz hale getirmiştir. (ATASE, K. 2680, D. 210, F. 1-24) Ayrıca Rumların Ermenilere yardım ederken Türk esir kampını taş yağmuruna tutmaları (Nesim, 1990, s. 28) üzerine İngiliz Yüksek Komiseri tek yetkilinin Valilik makamı olduğunu belirtmiş ve buraya sınırlamalar getirmiştir. (The Cyprus Gazette, 1915; The Cyprus Gazette, 1920) Söz konusu bu Ermenilerin gelmesi sonrasında tercih ettikleri yerleşim bölgeleri ise Türk çarşılarına yakın yerlerdir. Böylece Türklerle Ermeniler Anadolu'dan sonra Kıbrıs'ta da bir arada yaşamaya başlamışlardır.

Daha sonraki dönemde ise Limasol, Larnaka, Mağusa, Lefkoşa ve Baf'ta yerleşmeye başlayan Ermeniler (artık muhasebeci, fırıncı, mobilya yapımcısı, saraç ve ayakkabı imalatçısı, halıcı, bakırcı, altın, bakır, demir ve teneke ustası olarak) sıradan insanlar değil, ekonomik ve sosyal hayatta (düğme, kumaş, deri, kâğıt, sabun ve yün üretimi yapan fabrikaların sahibi, gümüş, keten ve yün tüccarı, terzi, kuyumcu, avukat, doktor, diş hekimi, veteriner, sivil savunma uzmanı, müzisyen, hemşire, ressam, veteriner, fotoğraf sanatçısı, matbaacı, öğretmen, bankacı ve tercüman gibi mesleklerle) İngiliz idaresinde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Kıbrıs adasındaki ilk çilingir, makinist, koltuk, tarak ve pul üreticisi, mobilya döşemecisi, saat üreticisi, Kıbrıs'ı sinemayla ilk tanıştıran kişi, pastırma, lahmacun ve lokma tatlısını Adaya ilk getiren ve Kıbrıs mutfağına kazandıran kişiler de bu Ermenilerdir. Çalışmalarında gösterdikleri azim, istek ayrıca kanun ve kurallara uyumları sonrasında İngiliz idaresi tarafından da kabul gören

Ermeniler böylece bu dönemde çeşitli devlet işleri yanında polis olarak da görev alıp, iletişim işleri yanında demiryollarında da çalışmışlardır. Fransız bayrağı altında Filistin cephesinde, Mısır'da ve daha sonra da Anadolu topraklarında savaşa katılan ve hayatını kaybeden Ermeniler için Kudüs'teki Ermeni mezarlığında geniş bir alanda bir anıt yaptırılmıştır.¹³ 300 yıllık bir tarihe sahip olan mezarlıkta Ermeni kilisesinin önde gelenlerinin de mezarları bulunmaktadır. Ziyaretçilere burada yapılan açıklamalarda ise Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere ve Fransa'nın yanında savaşa katılan ve Türklere karşı girişilen harekâtlarda görev yapan söz konusu bu Ermenilerin önce Kıbrıs'ta askerî eğitimden geçirildikleri, daha sonra da Fransızlar tarafından Legion D'Orient adı altında Mısır'a nakledildikleri ve 18 Eylül 1918 günü saat 04.30'dan itibaren Filistin'deki İngiliz askerî gücü çerçevesinde harekâta katıldıkları anlatılır.

Bu kampta ölen Fransızların ve Ermenilerin Monarga'da bulunan mezarları 1940'lı yıllarda Kıbrıs'taki Fransa Büyükelçiliği'nin girişimleriyle oradan alınarak Fransızlar Larnaka'daki Fransız mezarlığına, Ermeniler de yine Larnaka'da bulunan Ermeni mezarlığına nakledilir. Larnaka'da mezarları ve kimlikleri bilinen Ermeni Doğu Lejyonu mensubu iki asker ise Pierre Christophe Besson ile Georges Gagneron'dur. Doğu Ordusu'nda çavuş olarak görev yapan Besson 23 Ocak 1878 tarihinde doğmuş, 12 Kasım 1917 tarihinde Monarga'da görev sırasında hayatını kaybetmiştir. 359. Piyade Alayı mensubu olan söz konusu çavuşun birlik kayıt numarası 8862, sicil numarası ise 276'dır. Erbaş Gagneron da Monarga'da görev yapmakta olup 13 Mayıs 1895 tarihinde Paris'te doğmuştur. Savaşta aldığı yara sonrasında Kıbrıs'taki sıhhiye ambulansında hayatını kaybetmiştir. Söz konusu bu askerin hangi tarihte hayatını kaybettiği bilinmediğinden Anadolu'da mı yoksa başka bir cephede mi hayatını kaybettiği konusu belli değildir. 175. Piyade Alayı mensubu olan bu asker 8962 kayıt numarası ve 464 Auxonne sicil numaralıdır. Her iki askerin kayıt numaralarının 8.000'den daha büyük rakamlar olması, Monarga'daki Ermeni Doğu Lejyonu mensuplarının sayısının belli dönemlerde 9.000'e yaklaştığını göstermektedir. Daha önce Monarga'daki mezarlıkta 3'ü yol kestiği için Rumlarca öldürülen, diğerleri kendi ecelleriyle ölen toplam 20 Ermeni ve 3 Fransız'a ait mezarlar bulunmaktadır.¹⁴ Ermeni lejyonerlerin mezar taşlarına beyaz yuvarlak bir taş konurken, Fransızlar ise haç yerleştirmeyi

13 Mark Mathosian'dan aktaran'dan aktaran Soybay, Bahçeci, Denizler, İzcan, 1992.

14 1911 Kufez (Çamlıca) doğumlu Mustafa Mulla Mehmet'ten aktaran Soybay, Bahçeci, Denizler, İzcan, 1992.

tercih ederler. Söz konusu mezarlıklardaki Ermeni lejyonerler ve Fransızlar için her yıl 11 Kasım tarihinde Larnaka'da bulunan askeri misyonun da katılımıyla askeri anma töreni düzenlenmektedir.

Böylece Port-Said'den Arabistan çöllerine kadar pek çok yerde Fransız bayrağı altında ve Fransız üniformasıyla binlerce masum insanı katleden, Antep, Maraş, Urfa ve Adana'nın işgalinde İngiliz görevlilerin yardımlarıyla Kıbrıs'tan gelip İskenderun yakınlarında karaya çıkartılan (Uras, 198, s. 607) ve Fransa bayrağı altında ve Fransız üniformasıyla çarpışan, "bu yörede Fransız ve İngiliz koruyuculuğu altında Ermeni işgalini kesinleştiren"¹⁵ Çukurova'nın Ermenileştirilmesi için zulümden çekinmeyen, Kıbrıs'taki bu kampın kurulmasında en büyük çabayı gösteren Albay Romieu'nun ifadesiyle "üstün nitelikli savaşçılar" (Kapyalı, 1992, s. 73) olan ve Musa Dağı'ndan kaçıp Port-Said'de eğitilen "renkli askerlerden oluşan" (Onar, 1995b, s. 69; Sonyel, 1972, s. 45) Doğu Lejyonu'nu Fransız üniformasıyla Türkleri katletmek için kullanan, masum insanlara işkence yapıp Türk devlet memurlarını küçük düşüren¹⁶, Çukurova'yı işgal eden Fransız ordusunun kanatları altında Türklere intikam almaya çalışarak belki de Fransa'yı araç olarak kullanan ve Fransa'ya çok pahalıya mal olan, Kıbrıs'ta basılan pek çok propaganda malzemesini Türkiye ve Ortadoğu'da dağıtan, posta, ulaşım ve güvenlik gibi stratejik öneme haiz konularda Kıbrıs'ta eğitilip Çukurova bölgesinde faaliyette bulunan, Türkiye'de faaliyet gösteren Ermeni çetelerine özellikle İngiltere'den temin edilen silahları Kıbrıs üzerinden sevk eden, Seferberliğin ilanından hemen sonra Anadolu'da casusluk faaliyetlerinde bulunan (Ural, 1998, s. 308) ve burada askerî eğitimden geçen Ermeni gücü Kıbrıs'ta faaliyetini noktalar. Rusya'dan ABD'ye kadar pek çok ülkeden Ermeni gençlerini Kıbrıs'taki bu kampta toplamayı başaran ve "Ermenileri maşa eden Fransa"¹⁷, Amerikan hükûmetinin

---

15 22 Eylül 1919 tarihinde Sivas'tan Anadolu Ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Derneği Temsilciler Kurulu'nca 20, 3, 13 ve 12.nci Kolordu Komutanlıkları ve Adana, Antep, Maraş, Urfa Merkez Kurulları'na gönderilen Genelge. Bkz. Onar, 1995a, s. 183.

16 Temsilciler Kurulu adına Mustafa Kemal'in 7 Aralık 1919'da Sivas'tan 15.nci Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'e gönderdiği kişiye özel şifre mesaj.

17 Albay Romieu'nun Port-Said'den 9 Kasım 1916 tarihinde Fransa Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği raporda Ermeni birliği ve yardım komitelerinin 2 ay gibi kısa bir süre içerisinde silah altına alınacak ve Kıbrıs'a gönderilecek Ermeni sayısının 2000'i aşacağı, bunların 1500'ünün Amerika'dan, 500 kadarının Mısır'dan getirileceği, ayrıca bunlara Hindistan'daki esirlerin de dâhil edileceği belirtilmektedir. Port-Said'deki 500 kişilik hazır Ermeni gücü bu sayının dışındadır. Kampta moral en üst seviyededir ve

“Birleşik Amerika, Osmanlı devleti ile savaş halinde değildir. Bu nedenle Amerikan vatandaşı Ermenilerin Türklere karşı savaşması için Kıbrıs'a gönderilmesine müsaade edilmeyecektir” kararı (Onar, 1995, s. 314), Brezilya ve Arjantin'deki Ermeni gençlerinin kampa getirilmemesi, Ermeni gençlerinin kamptaki Türk savaş esirlerinin kamptan kaçmalarına yardım etmeleri ve bu durumun kampta bulunanlar üzerinde olumsuz etki yapması gibi sebeplerle kampı kapatma noktasına gelir.

Ayrıca bu iki kampta bulunan Ermeniler ortak bir düşmana karşı mücadele etmelerine rağmen özellikle Cezayirli'lere karşı çok sert ve kaba davranmaları sonucunda Ermeni-Müslüman (Suriyeli, Iraklı, Cezayirli) kavgalarının çoğalması üzerine Müslüman askerler için Lefkoşa'nın kuzeybatısında inşa edilen ve 20 baraka ile 8 çadır kurulan, ayrıca bir de kilise eklenen kamp da kapatılır. Kurulan bu çadırlar aslında daha önce Monarga bölgesinde bulunan çadırlardır (ATASE, K.2680, D.210, F.1-8). Kampta bulunan Ermenilerin civarda bulunan ve adadaki Ermeni azınlığa her zaman yardım edip dostluk elini uzatmış Türk köylerine de saldırımları, özellikle Karpaz bölgesindeki Türklerin güvenli bir şekilde Mağusa'ya gidip gelememeleri, ayrıca bir seferinde de Rum ahalinin Ermenilere yardım ederken Türk esir kampını da taş yağmuruna tutmaları bardağı taşıran son damla olur (Nesim, 1990, s. 28). Esasında kamplarda askerî eğitimden geçirilen Ermenilerin sebep oldukları olaylar bunlarla da sınırlı değildir. Özellikle civar köylerde yaşayan Türklerle o bölgede bulunan tarlalarıyla ilgilenmek için kamp yakınlarına kadar gelen köylüler Ermenilerin gazabından paylarına düşeni alırlar: ¹⁸

“...Ermeniler çok rezildi. Kadınlara laf atarlardı. Kadınları Monarga'ya götürürlerdi. Çok tatsızlık yaptılar. Dövmeler, öldürmeler çok vardı. Bir iki defa onları gördüm...”

Yalnız başına dolaşan, tarlasıyla uğraşan ve bir şekilde Ermenilerle yollarda karşılaşanlar dayaktan kurtulamazlar, paraları ve eşyaları gasp edilir, hakarete uğrarlar ve feci şekilde dövülürler: ¹⁹

---

bütün Ermeniler bir an önce harekete geçme beklentisi içindedir. Ayrıca kampta silah altına alınamayacak ancak Kıbrıs'taki kampın inşaatı ve geri hizmetlerde faydalanılabilecek 100-120 kişi daha vardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kapyalı, 1992, s. 77. Ayrıca Bkz. Onar,1995a, s. 306.

18 1908 İskele doğumlu Nidaai Ahmet Çetiner'den aktaran Soybay ve Denizer, 1951.

19 1912 Yedikonuk doğumlu Mehmet Hüseyin Erkan'dan aktaran Küçük Kaymaklı Türk Öğretmen Koleji öğrencileri Salın Aktuğ ve Kemal Yavuz. Çalışma ödev olarak hazırlanmış bir tür sözlü tarih çalışması olup daha sonra elle kâğıda dökülmüştür. KTMA.

“...Boğaz’da bir Rum’un lokantası vardı. Ermeniler gündüz lokantaya gelmişler, bir şeyler almışlar ve Rum’un parasını görmüşler. Rum her akşam İskele’ye giderdi. Rum giderken şimdiki Dokuzevler’in yanında arabanın yolunu kesmişler. Rum’un yanında tüfeği varmış ve bu tüfekle Rum beş tane Ermeni’yi öldürmüştü. Rum yakalandı ama komiser tanıdığı olduğundan hapis yatmadı, kurtuldu. Fakat bu olaydan, kederden Rum fazla yaşamadı. Ermeniler, Boğaz’ın batısına yerleşmişlerdi. Oradan geçen arabaları durdurup üzerlerine çıkar ve işerlerdi. Kadınlara, peygambere küfrederlermişti. Ermeniler çok pis, çok asi millettiler...”

Pek çok Batılı devlet adamı gibi Fransa Devlet Başkanı M. R. Poincaré de “Ermeniler için bir Ermenistan’dan ziyade, Ermenistan için Ermeni ararcasına ‘Ne Ermeni’si? Kilikya’da Ermeni yok.” (Şahin, 1988, s. 225) diyecektir. Aynı dönemle ilgili olarak bir Fransız yetkili ise bölgedeki durumu şu sözlerle özetler (Jaeschke,1986, s.46);

“Kilikya’da Ermeni askeri kullanmakla hata edilmiştir. Bu hatanın iki acı sonucu görüldü; Önce, Ermeni askerleri Türkleri tahrik ederek olay çıkartıyorlardı, sonra da ilk çarpışmada sıvıştıkları için Türklerin karşısında Fransızlar kalıyordu. Ben Maraş savaşlarında iki arkadaşımı kaybettim.”

Ermenileri kendi çıkarları için bu şekilde destekleyen, eğiten, silah ve para yardımında bulunan Fransızların burada bir Ermeni devleti kurdurma gibi bir niyetleri ise hiçbir zaman olmaz. Ermenilere Çukurova bölgesini verip bir Ermenistan kurulması fikrini aklında bile geçirmeyen Fransa 1920 yılında Ermenilerin lideri Bogos Nubar Paşa’yı yalancılıkla itham ederek böyle bir düşünceleri olmadığını belirtir.²⁰

Öte yandan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması’nın imzalanması da gerekçe gösterilerek Kıbrıs’ta tesis edilen Ermeni kampları kapatılır, kampla ilgili her şey İngiliz Esir Kampı Komutanı Yarbay Motherwell tarafından teslim alınır. Kampla ilgili her türlü malzemeye oluşturulan bir askerî komisyon tarafından el konulur. Kampta bulunan Ermenilerin adayı terk etmelerine müsaade edilir ve bu Ermeniler gemilerle adadan ayrılır. Ermenilerin Kıbrıs’a yeni bir hayat umuduyla başlattıkları göç

TK.060.1949.

20 AAEF-Levant 1918-29 (Arménie) Volume 0, Folio 12’den aktaran Gürün, 2005, ss. 280-281.

hareketi her ne kadar 1895 yılına kadar giderse de bu insanların büyük bir kısmı daha sonra zor hayat şartları nedeniyle adayı terk etmek ve Ortadoğu ülkeleriyle Avrupa'ya gitmek zorunda kalırlar. Bu durum Ada'da Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulduğu dönem sonrasında da devam eder. Kıbrıs'a özellikle Anadolu'dan Ermenilerin göç hareketleri Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı 1914-1918 döneminden hemen sonra 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması sonrasında da artarak devam eder (Hikmetağalar, 2005, s. 64);

"...Yanlış davranışları yüzünden Türkiye'den göç etmek zorunda kalan Ermeniler İngilizler tarafından getirilip Kıbrıs'a yerleştirilmişlerdi. Bunların Kıbrıs'ı yurtdinmelerine Türkler kadar, hatta daha çok Rumlar kızmışlardı. Bilhassa o dönemde Evkaf Murahhası olan M. İrfan Bey Ermenilerin İngilizlerce Kıbrıs'a getirilmelerini onaylamış, onların burada kolaylıkla yerleşmelerine yardımcı ve önyak olmuştu. Bilhassa Evkaf Dairesi'ne ait bütün ev, dükkân ve işyerlerine Ermenilerin hem de düşük kiralar karşılığında yerleştirilmeleri tüm yerliler tarafından büyük tepkilerle karşılanmıştı..."

Bu göç hareketleri nedeniyle Ermeni kimliğini ortaya koyabilecek en karakteristik özelliklerden birisi olarak yabancıların hiçbir yere ait olamamasından hareketle "evsizlik/yurtsuzluk/herhangi bir yere ait olmama/olamama" durumu ortaya çıkar. Bununla birlikte kendi kültürlerine ve kimliklerine sıkı sıkıya bağlı olan Ermeniler Ada'da müthiş bir aile görüntüsü çizerler. Bu durum Ada'da çeşitli dönemlerde çeşitli sıkıntılar yaşayan Ermenilerin güçlü bir aile tablosu ortaya koymalarına ve hayatın her alanında işbirliği ve dayanışma içerisinde yaşamalarına neden olur. Bu dönemde Anadolu topraklarından kopup gelen Ermeniler arasında aslen Silifkeli olan Meryem Hanım veya Kıbrıs'ta ailesi ve dostları tarafından bilinen ismiyle Mari Kadın da bulunmaktadır (Maria Şirin'den aktaran Uludağ, 2005). Mari Kadın'ın ailesi her biri 50 altın vererek kiraladıkları salla Kıbrıs'a geldikten sonra da Türkçe dışında başka bir dil bilmediğinden kendi çocukları da, torunları da Türkçe konuşmaya devam ederler. Mari Kadın Adaya geldikten sonra Lefkoşa'nın Küçük Kaymaklı bölgesinde avlu içerisinde bir eve yerleşir.²¹

---

21 Meryem Hanım ile ilgili olarak torunu Maria Şirin ile görüşen Kıbrıslı Türk gazeteci yanlış bilgi veya yanlış bilgilendirme sonucunda söz konusu Ermeni kadının "1922'de apar topar Silifke'den kaçmak zorunda bırakıldığından" bahseder ve bu kişinin Ermeni

Fransa ile yapılan anlaşmayla beraber özellikle Çukurova bölgesinden Ermeniler Kıbrıs'a göç etmeye başlar. Bu arada dönem içerisinde Mağusa bölgesinde bulunan Ermenilerle de istenmeden de olsa karşı karşıya gelinmektedir (Hüseyin Nafi, Kişisel Görüşme, 2002);

“Ayrıca Mağusa’da, Monarga’da Ermeni askerleri vardı. Çok iyi Türkçe bilirlerdi. Bu Ermeniler çok kavgacı idiler. Onları Türkler de, Rumlar da sevmezdi. Bunların sayısı 3.000 kadardı. Bir gün 120’ye yakın Ermeni, Lefkonuk (Geçitkale) panayırına gider. Rumları döverler ve Türk kadınlarına sataşırılar. Vadilili Ahmet Pehlivan vardı, Lefkoşa’da Kumarcılar Hanı’nı tutardı. Esmer, iri yapılı bir adamdı. Güreşçiydi. Panayırlara giderdi. Ahmet Pehlivan, Ermenilerin kadınlara sataştığını görünce Ermenilerle kavgaya başlar. Panayırdaki dedem de Ahmet Pehlivan’a yardım eder. Ermenileri kırbaçlaya kırbaçlaya Monarga’ya doğru kovalarlar. Fransız subayı kalkar ve Ahmet Pehlivan’ı alından öper ve ‘İyi ettiniz.’ der. Bir daha yapmasınlar diye konuşurlar. Subayın adı André imiş. Daha sonra Monarga’ya gelince Türklerin dükkânından alışveriş yapardı, İyi bir adamdı. Fyli diye bir Fransız subayı varmış. Köpek gibiydi. Türkleri hiç sevmezdi.”

Lozan Barış Antlaşması Sonrasında Kıbrıs

Lausanne Barış Antlaşması’nın hemen sonrasında antlaşma hükümleri İngiltere tarafından 6 Ağustos 1924 tarihinde tasdik edilmiştir (Sarıca, Teziç ve Eskiuyurt, 1975, s. 7). O güne kadar Türk tebaası olarak görülen Kıbrıslı Türklerden İngiliz uyruğuna geçmek veya Türk tâbiyetine sahip olarak adayı terk etmek seçeneklerinden birisini kabul etmeleri istenir. Sonuçta yaklaşık 7–8.000 civarında Kıbrıslı Türk de Türkiye’ye göç eder.²² Bu dönemde İngiliz yönetimi, okullara ve camilere Türk bayrağı asılmasını, 19 Mayıs ve 29 Ekimlerde bayram kutlamalarının yapılmasını, Türkiye’den kitap getirilmesini yasaklamıştır (Mehmet Y. Manavoğlu, kişisel görüşme, 25 Ağustos 2004):

---

tehcirinin sonucunda Anadolu’dan ayrıldığından söz eder. Oysa Ermeni tehirci denilen vaka ile özellikle Çukurova bölgesinde yaşayan Ermenilerin bölge dışına çıkmaları arasında doğrudan hiçbir ilgi yoktur. Bu insanların Anadolu topraklarından ayrılmaya başlamaları Fransa ile Ankara Hükümeti arasında 1921 yılında imzalanan Ankara anlaşması sonrasında gerçekleşir. Bkz. Uludağ, 2005.

22 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Akkuş ve Özdal, 2009, ss. 91–112.

".. Ada'da 23'ten fazla ortaokul vardı. Bir tek ortaokul ve lise bırakıyor Lefkoşa'da ve başına Çanakale'de dizinden kurşun yarası alan Mr. Wood diye birisini getiriyor. Bu Mr. Wood'un karısı da Ermeni."²³

Ancak İngilizlerin bu davranışının arkasında İngiliz idaresinin özellikle Kıbrıslı Türkleri sindirmeye yönelik olarak planlı bir girişimi söz konusudur (Macit Aydınova, kişisel görüşme, 25 Ağustos 2004). Kıbrıs'ta ne olup bittiği konusunda ise Türk hükümetinin bilgisi vardır ve bu konuyla ilgili olarak Kıbrıs'taki konsolosluk kanalıyla ayrıntılı raporlar hükümete ulaştırılmaktadır.²⁴ Bu süreçte, Türklerin boşalttığı iş alanlarını doldurmak üzere Anadolu'dan yaklaşık 1.300 vasıfsız Ermeni de Kıbrıs'a giderek, Larnaka'da karaya ayak basmıştır. Bu gelenler tüccarlar, esnaflar yanında el emeğiyle çalışan ustalar ve vasıfsız insanlardan oluşmaktadır. İpek dokumacısı, terzi, marangoz, halı ustası, ayakkabıcı, gümüş, bakır ve altın ustası, basmacı, yemenici, kazaz, kürkçü, aktar, saraç, tüfekçi, yüncü, mobilyacı, tenekeci ve tarak ustaları çarşıları doldurmuştur. Daha sonraki dönemde ise Limasol, Larnaka, Mağusa, Lefkoşa ve Baf'ta yerleşmeye başlayan Ermeniler artık sıradan insanlar değil, ekonomik, sosyal ve devlet hayatında söz sahibi doktor, diş hekimi, veteriner, sivil savunma uzmanı, bankacı ve tercüman gibi mesleklerle İngiliz idaresinde söz sahibi olan insanlardır. Ada'da Türk toplumu "idaresizlik, aşırı borçlanma, israf, günün koşullarına ayak uyduramamak ve göçler" sonrasında mal varlığını kaybederken verimli topraklar, tarım alanları, çiftlikler ve mandıralar el değiştirerek, Ermenilerle Rumların olmuştur. Ayrıca Rumlar ve Ermeniler ticari hayatın kalbinin attığı merkezlerde dükkânlar ve evler yaptırmaya başlamıştır. 1931 yılı itibarıyla 64.238 Türk ve 276.572 Rum olmak üzere nüfusu toplam 347.959 olan Ada'da Kıbrıslı Türklerin daha sonraki dönemlerde de Anadolu ile irtibatları hiç kesilmeyecektir. Bu bağlamda Türkiye ile sıcak ilişkiler içerisinde olan kişi ve kuruluşlar Kıbrıs'ta olup bitenler konusunda Türkiye'yi devamlı surette bilgilendirmişlerdir²⁵ (BA.030.10.57.66.14):

---

23 Söz konusu bu Ermeni kadın bugün bile Kıbrıs'ta o dönemi yaşamış Kıbrıslı Türkler tarafından tepki çeken davranış ve uygulamalarıyla ve Türk düşmanlığıyla tanınmaktadır. Belki de adada olumsuz bir model oluşturan tek Ermeni de bu kadındır.

24 Kıbrıs Konsolosluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. BA.030.10.124.887.3.

25 Başbakanlık Müsteşarı Kemal Gedeleş tarafından Hariciye Vekaleti'ne gönderilen Kıbrıs Birinci İntihab Dairesi Mebusu Necati Özkan'ın Kıbrıslı Türklerle ilgili hazırladığı rapor. BA.030.10.57.66.14.

“...Kıbrıs'ta mevcut muhtelif anasının nüfusu; Rum: 300.000, Türk: 65.000, Ermeni: 4.000. Mecliste muhtelif anasıra mensup azalar: Rum: 12, Türk: 3 (Necati Özkan, Zekâ, Doktor Eyüp), İngiliz: 9 (Meclisteki İngiliz azalar müntahap olmayıp mahalli hükümet tarafından tayin olunurlar.)

Aşağı yukarı aynı dönemle ilgili olarak o dönem tarih öğretmenliği yapan İsmet Konur şu ifadeleri kullanır (1938, s. 90);

“...Hükümet, Kıbrıs Türklerinin mazi ve istikbalini hiç düşünmeden, bilhassa son senelerde onu mağdur edecek bazı icraatta bulunuyor, pek açık haksızlıklara meydan veriyor ve 65.000 kişilik bir Türk kitlesini aynı ada üzerinde yaşayan birkaç bin kişilik bir Ermeni kütlesinden de aşağı tutarak onu birçok işlerinde adeta sıfır gibi kullanıyor... Mesele bu kadarla da kalmadı, araya Ermeniler de karışmış ve Türklere inhilal edilen yerlere bunlar sokulmuştur. Şimdiki halde memurlar arasında hatırı sayılır miktarda Ermeni memurlar vardır. Binaenaleyh memurların tasnifi için teşkil edilen komisyonda bir Ermeni memurun da bulunuşunu pek tabii buluyoruz... Evet, ama mesele onda değil, bize yapılan muamelededir. Bu komisyonun bir tesadüf eseri olması akla gelmez. Çünkü bunların birisi İngiliz, birisi Rum ve birisi Ermeni'dir...”

Burada söz konusu edilen Türk Lisesi müdürlüğüne getirilen Wood'un karısı hakkında Dr. Fazıl Küçük de anılarında söz eder (2002, s. 7). Kıbrıs Türk Lisesi ile ilgili olarak o dönemde bu okulda eğitim gören Kıbrıslı Türklerin de pek çok haklı şikâyetleri söz konusudur (Cankat, 2000, ss. 19-22).

Kıbrıs'ta ticari hayat yavaş yavaş Ermenilerin eline geçmeye başlamıştır. Daha sonra Adaya göç eden Ermeniler arasında ise birkaç fotoğrafçı, matbaacı, araba tamircileri ve döşemeciler de bulunmaktadır.²⁶ Ayrıca Rumlar ve Ermeniler ticari hayatın kalbinin attığı merkezlerde dükkanlar

---

26 1931 yılında adaya gelenler arasında Yunanistan göçmeni Vartan Malyan da vardır ve adadaki ilk gününü “... Leymosun'a indik vapurdan, arabayla geldik Lefkoşa'ya. At arabasıyla iki gün sürdü yolculuk ve gelince Lefkoşa'ya şavk yoktu sokaklarda. Bazı sokaklarda elektrik vardı ufacık, bazısında da lamba suyuyla çalışan fener vardı. Babama derim ki 'Baba bizi buraya getirdin, gece şavk yok, nedir bu yani?' Bana 'Biraz arsızlık yaptılar burada da hükümet bunlara akşam şavk vermez.' der. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uludağ, 2005.

ve evler yaptırmaya başlar. Örneğin 1930'lu yıllarda Kıbrıs'ta ve özellikle de Lefkoşa'da bazı amatör tiyatro grupları yavaş yavaş kendini göstermeye başlar; ancak bu tiyatro gruplarından en ilginç olanı ise bir Ermeni terziye ait olan atölyede çalışanlarla ilgili olanıdır (Sayıl, 2002, s. 33). Terzi atölyesinden usta olarak ayrılacak olan kendisini yetiştirmiş bir personel için düzenlenen etkinlikler içinde birisi de tiyatro oyunudur. Bu faaliyetler sırasında mevlit okunmakta, gelen davetlilere hediyeler verilmekte, ayrıca atölye çalışanları tarafından küçük oyunlar da sahnelenmektedir. Bu tiyatro gruplarından birisi de Lefkoşa'da Foto Yervant olarak bilinen Ermeni fotoğrafçının kız kardeşine ait terzi atölyesidir. Özellikle 1900'lü yılların başından itibaren Adaya yerleşmeye başlayan Ermeniler arasında uzun yıllar adından söz ettiren ve bugün bile Kıbrıs tarihinin bir parçası haline gelen fotoğrafçılar bulunmaktadır. Bu Ermeni fotoğrafçılar arasında ilk akla gelenler ise Haig Mangoyan ve kardeşi Heron Mangoyan olur. Kıbrıs Adası'nda fotoğraf sanatıyla ilgilenen bir başka aile ise Vahan ve Ardashes Avedissian kardeşlerdir. Adana 1902 doğumlu olan Vahan Avedissian'ın babası Artin Avedissian ise Türkiye'ye ilk defa Amerikan yapımı traktörü getiren kişi olarak bilinmektedir. Ankara Anlaşması sonrasında Çukurova bölgesinden ayrılan diğer Ermeni aileleri gibi Vahan Avedissian da 1921 yılında Adana'dan Kıbrıs Adası'na göç eder. Bu süreçte gerek birkaç dil bilmeleri gerekse de idari faaliyetlerdeki kıvrak zekâları sayesinde pek çok Ermeni bankalardan adliyeye, özel teşebbüsten polis ve asker teşkilatına kadar farklı alanlarda görev almaya başlamıştır. Böylece gazeteci, doktor, mühendis, mimar, veteriner, bankacı, psikiyatr, maliye uzmanı ve avukat kendi iş yerlerini açmaya ve işveren konumuna gelmeye başlamışlardır. Kıbrıslı Türklerin farklı sebeplerle ortadan silinmesi sonrasında öğretmenlikten polisliğe kadar pek çok alanda İngilizce şartı getiren İngiliz idaresi, Ermenilere devlet dairelerinde yeni iş imkânları yaratmıştır. İlginç bir nokta ise Ermeniler arasında İngiliz döneminde ufak çaplı da olsa siyasi görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasıdır. İngiliz idaresinin de desteğini alan varlıklı tüccar Ermeniler, Ada'da istikrarı bozan bu unsurları ada dışına çıkartmak için teşviklerde bulunmuş ve bu tip insanlara parasal destek bile sağlamıştır.²⁷

Bu dönemde Lefkoşa'da karşımıza çıkan bir başka Ermeni ise gazeteci Mehmet Remzi Okan ve gazetesi Söz aleyhine dava açan İngiliz Muhipleri

27 Kıbrıs Türk Enformasyon Dairesi'nin Osman Uzunoğlu tarafından hazırlanan 17 Eylül 1965 tarihli "Kıbrıs Ermenileri Hakkında Bir Rapor" başlıklı çalışması. KTMA, Klasör No.61, 1970-E.

Cemiyeti üyesi Sait Molla'nın avukatı Baron Amerya'dır (Nesim, 1987, s. 82). Mehmet Remzi Okan'ın Sait Molla aleyhinde kaleme aldığı "İçimizde Müfsitler Var, Dikkat" başlıklı yazısıyla ve bu yazıda Sait Molla için kullandığı "Yılan gibi bağırnı sürüyerek gelen bir firarı" ifadesiyle ilgili olarak "Müfsit Yayınlar Yasası" kapsamında açılan davada İngiliz mahkemesi M. Remzi Okan'ı bu kişinin firari değil bir siyasi sığınmacı olduğunu belirterek hakaret suçlamasıyla iki ay hapse mahkûm etmiştir. Sait Molla'nın çevirdiği fırladklara göz yummanın mümkün olmadığını belirten M. Remzi Okan bu şahsın Kıbrıs Türk toplumunu aldatmaya ve aklını çelmeye yönelik girişimlerde bulunduğunu ve Yunanlar lehine casusluk yaptığını da belirtir. Kıbrıs Türk basın tarihinde ilk defa olarak bir Türk gazetecinin düşünce suçlarına bağlı olarak mahkûmiyet aldığı ve yazmaktan alıkonulduğu bu olay gazetecilik adına da tam anlamıyla bir yüz karasıdır. 4 Temmuz 1926 günü Girne kalesine gönderilen Mehmet Remzi Okan'ın ardından gazetesi de 21 Temmuz 1926 gününe kadar üç hafta kapanmak zorunda kalır. Ayrıca Baron Amerya, gazeteye haciz koydurmak ve mağduru köşeye sıkıştırmak amacıyla çok yüksek bir tazminat da talep eder (Nesim, 1987, s. 82). M. Remzi Okan'ın 4 Eylül 1926 tarihine kadar hapishanede bulunduğu bu süreçte avukat M. Fehmi Bey ve Hamit Orundalzade gazeteyi idare etmektedir ve istenilen tazminatın ödenmesi sonrasında gazete tekrar yayın hayatına başlar. Daha önceki dönemlerde olduğu üzere Ermenilerin Türklerle iyi komşuluk ilişkileri çerçevesinde yine varlıklı ve rahat bir hayat sürmelerinin yanında, ticaret hayatının farklı alanlarında da kendilerini göstermeye devam ederler.²⁸ Bütün kanuni haklardan tam ve eşit olarak istifade eden Kıbrıslı Ermeniler bankacılık, faizcilik ve ticaret hayatında başarılı iş adamları yetiştirirler. Ermeniler diğer vatandaşlara nispeten daha varlıklı ve refah seviyesi yüksek bir hayat sürdürürler. Fernand Braudel ise Ermenilerin özellikle ticaret hayatında bu kadar başarılı olmalarını "Hristiyan olmaları, zahmete katlanmaları, dirençli olmaları, azla yetinebilmeleri ve gerçek dağlı olmaları" (Erdoğan, 2002, s. 3) şeklinde ifade eder. Lefkoşa'da ilk Ermeni okulu ise 1887 yılında Mısır, İngiltere ve Fransa'dan Ermenilerin finansman desteğiyle açılmıştır. Daha sonra özellikle 1915 sonrasında meydana gelen olaylar neticesinde ortada kalmış Ermeni çocuklarına sahip çıkmak amacıyla, tütün tüccarı ve Mısır doğumlu olan Krikor ve Garabed Melkonyan kardeşlerle Melikyan ve Ououzonian ailesi tarafından

---

28 1908 İskele doğumlu Nidai Ahmet Çetiner'den aktaran Soybay, Bahçeci, Denizler, İzcan, 1992.

mali destek sağlanan ve Melkonyan Enstitüsü olarak bilinen merkez ABD'deki Armenian General Benevolent Union/Ermeni Genel İyiniyet Birliği tarafından hayata geçirilir (www.hayem.org/indeks.htm). Burası Lefkoşa'da Strovolo ile Eylence arasında bulunan ve bir servi koruluğunda inşa edilmiş ikiz binalardan meydana gelmiş bir okuldur (Bağışkan, 2013, s. 32).

İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Kıbrıs'ta Ermeniler

Kıbrıs'ta Ermenilerle Türklerin dostça ve iyi komşuluk çerçevesinde ilişkileri İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde de artarak devam etmiştir. Burada bahsedilmesi gereken önemli bir nokta ise İngiltere'nin ekonomik baskıları ve savaş ekonomisini sonuna kadar kullanmasının ardından çeşitli sebeplerle İngiliz ordusunda katırcı olarak görev alan Türkler ve Rumlar yanında 90 civarında Ermeni'nin de İngiliz üniformasıyla cepheye gönderilmiş olduğudur.²⁹ Bu durumun en temel sebebi ise Sevk ve İskân Kanununu takiben 1915 sonrasında Adaya gelmiş olan Ermenilerin mükemmel ve aksansız bir Türkçe konuşmalarıdır.³⁰ Savaş döneminde Ada'da yokluk, karaborsa, işsizlik ve karamsarlık hüküm sürmektedir. Bu şartlarda insanların ekonomik olarak rahatlayabilmek amacıyla asker yazılmaktan başka seçenekleri de kalmamaktadır. Bu şartlarda durumdan istifade eden ve yeni iş imkânları yaratanlar ise köylülerle işbirliği içinde çalışan iki Ermeni tüccar olur (Yücelen, 2006, s. 80). İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından İngilizler bazı okullarla Alman saldırılarına açık olan bazı devlet kurumlarının yerlerini değiştirmeye ve tahliye etmeye başlar. Aynı uygulama adanın her tarafında yerine getirilirken Limasol'dan 30 Türk ailesi ile 5-6 Ermeni aile de İkinci Dünya Harbi'nin başlamasının hemen ardından Alman saldırılarından korunmak amacıyla İngiliz yönetimince Malya (Bağlarbaşı) dağ köyüne yerleştirilirler (Kayan, 2012, s. 181). Özel İtalyan Okulu, İngiliz Okulu ve Larnaka'daki Amerikan Akademisi'nde okuyan Ermeniler de Rumlardan ziyade Türk öğrencilerle arkadaşlık kurmayı tercih eder (Rauf Orhan, Kişisel Görüşme, 2006). Her ne kadar Kıbrıslı Türklerle çok iyi komşuluk ilişkileri içerisinde olsalar da konu alışveriş olunca Ermeniler sadece birbirlerini destekleme konusunda titiz davranırlar.

29 Söz konusu bu Ermenilerden Mağusalı ve CY 227 sicil numaralı Vahan Kalemkerian 26 Temmuz 1945 günü cephede hayatını kaybeder ve İtalya'nın Salerno kentindeki mezarlığa gömülür.

30 Special News Bulletin, 24 Nisan 1965, 1-2 Haziran 1964 ve 5 Haziran 1964, Lefkoşa. KTMA, Klasör No.61, 1970-E.

Genel anlamda düşünülduğünde azınlıklar her nerede olurlarsa olsunlar kendi kültürleri, kendi kimlikleri ve kendi geleneksel yaşamları çerçevesinde farklı olduklarını gösterme gayreti içindedirler. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu’da, ağırlıklı olarak Birinci Dünya Savaşı sonrasında Kıbrıs adasında, 1960 tarihinde Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kurulmasının ardından bu devlet çatısı altında Ermenileri Türk, Osmanlı, Kıbrıslı veya İngiliz olarak sınıflandırmak ve kimliklendirmek pek de mümkün değildir. Bununla birlikte Ada’da yaşayan Ermeniler özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası süreçte Kıbrıs Türk toplumundan mümkün olduğunca uzak durmayı tercih eder. Burada ilginç olan husus ise kendi okullarını, kiliselerini ve çeşitli yardım kurumlarını tesis eden Ermenilerde aynı çekince ve tereddütlerin Rumlara yönelik olarak da ortaya çıkmasıdır (Mavratsas, 2000, s. 199). Kültür ve kimlik konusunda bir izolasyon yaşayan Ermenilerin ekonomik olarak da edebi/akıcı bir Rumca öğrenmemeleri sonucunda devlet işlerinde de Ermeniler GKRY’de aynı yalnızlığı bugün de yaşamaktadırlar (Mavratsas, 2000, s. 199). Klasik anlamda yıllar boyunca Enosis peşinde koşan ve adayı bir Yunan adası haline getirmek için çabalayan Rum anlayışı yanında Megali İdea denilen Büyük Yunanistan saplantısı nedeniyle bugün bile her ne kadar şiddetini azaltmış ve farklı bir kompozisyon içinde olsa da Rumların “Kıbrıs Yunan’dır.” anlayışına Ermenilerin pek itirazı yoktur ve onlar durumu ya hiç yokmuş gibi veya tam bir misafir edasıyla karşılamayı tercih ederler (Mavratsas, 2000, s. 202). Mavratsas’a göre bununla birlikte Kıbrıs’ta yaşayan Ermenilerin büyük bir çoğunluğu güvenlik kaygıları, siyasi istikrar ve ekonomik refah gibi nedenlerle İngiliz idaresinde yaşamayı daha çok arzu etmişlerdir. Adadaki İngiliz yönetiminin en azından Rum çoğunluğu kontrol altında tutabilmek amacıyla Ermeniler ve Maronitler gibi azınlıklara daha tercih edilir bir yaklaşımda bulunması Ermenilerin kafasındaki Enosis girişimleri ve Rum/Yunan milliyetçiliği kaygılarını da bir ölçüde giderir. Çok iyi Türkçe konuşan, ticaret bağlamında da birbirlerini çok iyi destekleyen bu Ermeniler konusunda olumsuz düşünenler de bulunmaktadır.³¹

“EOKA döneminde Ermeniler, Türk tarafından kaçtılar ve hep gavur tarafına geçtiler. Zaten onlar gavurdan daha adiydiler. öyle Türkçe lisanı konuşuyorlardı ki sanki İstanbul lisanı. Asıl kâfir idiler. Aramızda gavga filan olmazdı çünkü onlar ta ki senin paranı alsınlar senininan dostudu. Paranı aldıktan

31 1914 Köfünye (Geçitkale) doğumlu Yusuf (Bondigo) Çobanoğlu’dan aktaran Soybay, Bahçeci, Denizer, İzcan, 1992.

sonra yüzünü bile göremezdin. Onlar çok birlikti. Potini bile Ermeni dükkânından almaktaydılar. Türklere karşı hiçbir faydaları yokdu.”³²

Aynı duyguları paylaşanlardan birisi de 1916 Kufez doğumlu Hasan Öztaş'tır ve o da Kıbrıs'ta yaşayan ve özellikle büyük bir kısmı esnaf olarak çalışan Ermenilerin 'çok politikacı bir millet'³³ olduklarını düşünmektedir. Anadolu'dan Adaya gelen Ermenilerle yaşama imkânını bulmuş olan 1908 İskele doğumlu Nidai Ahmet Çetiner de özellikle Birinci Dünya savaşı döneminde Adaya gelen Ermeniler konusunda olumsuz düşünenler arasındadır (Soybay, Bahçeci, Denizler, İzcan, 1992). Ticaret hayatının el değiştirmesiyle beraber özellikle kaza merkezlerinde, tabelalarında sonu "-yan" ifadesiyle biten Garabyan, Menokyan, Damadyan, Malukyan gibi pek çok mağaza bulunmaktadır. Belli başlı kuyumcular, terziler, manifaturacılar, fotoğrafçılar, halı satıcıları ve okkacıların neredeyse tamamı Ermeni olup, Türk gelenek-göreneklerini de devam ettirmektedirler (Zihni, 2004, ss. 42-44).

Adada Kıbrıslı Türkler Ve Ermeniler

Lefkoşa'da ikamet eden ve iş yapan Ermenilerin hemen büyük bir kısmı tıpkı Arap Ahmet Mahallesi'nde³⁴ oturan Diş Tabibi Dikran Matosyan, kardeşi pamuk tüccarı Hagop Matosyan, hırdavatçı Aleksander Delyfer ve Ermeni kilisesinin papazları ile piskoposları gibi (Hikmetağalar, 2005, s. 119) diğer Ermeniler de ağırlıklı olarak Yediler Mahallesi, Ada'da Osmanlı hâkimiyetinin devam ettiği süreçte Karamanzade Sokağı (Bağışkan, 2013, s. 30) veya Baf Sokağı olarak bilinen ve daha sonra Ermeni Mahallesi olarak da adlandırılan Viktorya (Şehit Salahi Şevket) Sokağı ve Korkud Efendi Mahallesi'nde yaşamışlardır. Ayrıca Lefkoşa'da Lokmacı Kirkor'dan adını alan ve bugün KKTC ile GKRY arasında hizmete giren sınır kapısının da bulunduğu "Lokmacı Barikatu" yakınlarındaki Baf Kapısı bölgesi de Ermenilerin yoğun yaşadıkları yerler arasındadır (Uludağ, 2005). 1940'lı yıllarda Baf Kapısı bölgesindeki hatıralarını Hizber Hikmetağalar "...3-5 Ermeni ailesinin oturduğu dar bir sokak vardı ki oradan her geçişimde

---

32 Orijinal metin Kıbrıs'ın kendine has diliyle yazıldığından ve o şekilde kaydedildiğinden burada herhangi bir düzeltmeye gidilmemiştir.

33 Lapatoz (Boğaziçi), 23 Nisan 1922 doğumlu olan Kasım Sancakoğlu'dan aktaran Soybay, Bahçeci, Denizler, İzcan, 1992.

34 Giovanni Mariti, *Travels in The Island of Cyprus*, Cambridge, 1909, s. 45 ve Archduke Louis Salvator, *Levkosia, The Capital of Cyprus*, Londra, 1983, s. 18'den aktaran Gazioğlu, 2000, ss. 400-401.

burnuma taze badem kokusu gelirdi. Kapılarını daima kapalı gördüğüm bu evlerde neler pişirildiğini hep merak eder dururdum..." (2005, s. 23) diyerek aktarır:

Burada pastırmacı, kazancı, kalaycı, bıçakçı, saatçi, tenekeci, velespitçi (bisikletçi), terlikçi, mezeci, lokmacı, lokumcu, ayrıca anason ve kimyon ihracatı yapan büyük bir Ermeni firması, Simca arabalarının Kıbrıs temsilciliği, ICI kimyasal madde fabrikası gibi büyük ticari kuruluşlar vardır. Lokmacı Kirkor'dan başka lokma ve şamışı yapan bir başka Ermeni de "yemiş ve gazoz da satan" Sarkis'dir.³⁵ Hizber Hikmetağalar buradaki esnaf yanında genel anlamda ada toplumunun ruh halini de *"...Rumlar iyi birer sanatkâr ve ticaret adamı oldukları için Ermenileri istemezler ve kıskanırlardı. Ermeniler de bu Ada'da iğreti olduklarına bakmadan Rumları hiç çekemezler ve sevmezlerdi ama kimse de içindeki duyguları ötekine belli etmezdi. Lakin Ermeni olsun, Rum olsun hepsinin de müşterek tarafı Türklere olan husumetleriydi. Hepsi de asırlarca ekmeğini yedikleri Osmanlıya düşmanlıktan bir an geri kalmazlardı..."* (2005, s. 65) sözleriyle aktarır. Lefkoşa'da yaşayan ve burada iş yerleri bulunan Ermenilerin hemen büyük bir kısmı Arap Ahmet Mahallesi ve Korkud Efendi Mahallesi'nde kendilerine ait evlerde yaşamaktadırlar.³⁶

Bu semtte ayrıca yönetici konumundaki Türkler, yüksek rütbeli devlet memurları, zengin ve varlıklı aileler de yaşamaktadır.³⁷ Aynı bölgede Osmanlı döneminde de yüksek rütbeli devlet memurları, kadılar ve paşalar Ermenilerle beraber yaşamışlardır. Mariti'nin ifadesiyle "Lefkoşa'da yaşayan Rum ve Ermeni ailelerinin birçok bireyinin buradaki merkezi hükümette çeşitli görevleri vardır." Ayrıca Ada'da Türk döneminin son yıllarına geldiğinde Lefkoşa'yı ziyaret eden Avusturya Arşidük'ü Louis Salvator da gezi notlarında "Ermeniler her yerde Türklere kaynaşmıştır." der. Lefkoşa ve Mağusa'daki Ermeniler de genellikle ticaretle uğraşmaktadırlar (Beratlı, 2002, s. 218-219). Kıbrıs'ın narenciye deposu olarak bilinen Lefke bölgesinde de ticaret hayatı neredeyse tamamıyla Ermenilerin ve bazı Rum tüccarların elindedir.

35 Burada bahsedilen Lokmacı Sarkis muhtemelen Lokmacı Kirkor ile aynı kişidir ve isminin Lokmacı Sarkis olma ihtimali çok daha fazladır. Hikmetağalar, 2005, s. 61.

36 1923 Lefkoşa Tahtakale doğumlu Letife Eyiñç'ten aktaran Yılbay M. Emel, Özge Pastırmacıoğlu, Uğur Çınar, Lefkoşa, Aralık 1992. Yaşlıların Ağzından Kıbrıs Türk Toplumunun Geçmişi, KTMA.TK.060.1950.

37 Mariti, 1909, s. 45 ve Archduke Louis Salvator, Levkosia, The Capital of Cyprus, Londra, 1983, s. 18'den aktaran Gazioğlu, 2000, ss. 400-401.

Lefkoşa'da bilinen döşemeci ustaları arasında en başta gelen ise Türkiye göçmeni olan ve pek çok Kıbrıslı Türk döşemeci de yetiştiren Manug Tarakçıyan, İkinci Dünya Savaşı sürecinde Hitler zulmünden kurtulabilmeyi başararak önce Mısır'a ve oradan da Kıbrıs'a gelen Alman Yahudi'si Rafael Usta ve Viktorya Sokağı (Şehit Salahi Şevket Sokağı)'nda dükkân işleten ve neredeyse devletin bütün kanepeler ve koltuk döşeme işlerini yapan Varşak Boğosyan olur (Hikmetağalar, 2005, s. 342-343). Yediler Mahallesi olarak bilinen mahalle de Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerler arasındadır (Rauf Özhun, Kişisel Görüşme, 2006). Lefkoşa'da Tophane Mescidi yanında valiz imalatıyla mesleğe başlayan Tarakçıyan burada kendi öğrencisi Nikola Ksenofontos ile ortak olup döşemeciliğe de başlar (Hikmetağalar, 2005, s. 344). Tophane Mahallesi'nde ayrıca tek katlı kerpiç bir evde yaşamakta olan arabacı/yük taşımacısı Sarkis Değirmenciyan, gömlekçi Setrak Bijyan ve oğlu Hamparsun, tam Tophane Mescidi karşısında sarı taştan yapılmış iki katlı evinde oturan Dâhiliye Uzmanı Dr. Tumayan, makinistlik (otomobil tamirciliği) yapan oğlu Onnik ve müzik öğretmeni olan kızı Luise gibirenkli simalar da yaşamaktadır (Hikmetağalar, 2005, s. 185-186). Lefkoşa'da Ermeniler arasında belki de en fakiri olarak nitelendirilebilecek bir kişi daha söz konusudur; ancak Kıbrıslı Türklerle çok yakın ve sıcak bir ilişki içerisinde olan bu kişi neredeyse ölünceye kadar gerçek kimliğini açıklamaz, Kıbrıslı Türk bir ailenin kızıyla evlenir ve Ada'da yaşayanlar arasında Ermeni olduğu pek bilinmez. Lokmacı Kirkor'la gazozcu Pambakyan'ın dükkânları neredeyse yan yanadır. "Çok hoş bir Türkçe konuşup, mutlaka malını satmayı sağlayan" (http://haber.kibris.com/mob_n.php?n=eskilerde-lefkosa--guzel-ve-tehlikeli-2012-09-09) ayakkabıcı Dellalyan'ın dükkânı da Lokmacı Kirkor'un dükkânının karşısında küçük bir dükkândır. Bu bölgedeki Sourp Asdvadzadzin Kilisesi, ayrıca ruhani önderlik binası, 1915 Ermeni Anıtı ve Melikyan-Uzunyan Okulu 1964'den bu yana Ada'da bulunan BM denetiminde restore edilmektedir. Halen Lefkoşa'da Ermenilerin rağbet ettikleri bir diğer mahalle ise Köşklüçiftlik bölgesidir. Bu bölgedeki Ermeni evlerinin kendine has bir mimarisi vardır ve hepsi sarı kesme taşlardan inşa edilmiştir. Kıbrıslı Türklerle her zaman iyi ilişkiler içerisinde bulunan Kıbrıslı Ermenilerden birisi ise Lefkoşa Türk Lisesi müzik öğretmeni ve lisenin bandosunu çalıştıran Vahan Bedelyan Efendi'dir (Kıbrıs Erkek Lisesi 1933-1934 Yıllığı, 1934). Ermeni ve Kıbrıs Türk mutfağı neredeyse aynı denecek kadar benzerlik göstermektedir. Yıllarca beraber yaşamış toplulukların birbirlerinden etkilenmemeleri de söz konusu

olmadığından özellikle mutfak kültürü şiş kebap, kokoreç, pastırma, farklı turşu çeşitleri, soğuk ve sıcak mezelerde benzerlikler gösterir. Lefkoşa'nın Arasta bölgesinde ve Bandabuliya'da esnafılık yapanlar arasında ayrıca ibrikçiler de bulunmaktadır (Hizber Himmetağalar'den aktaran Bağışlan, 1997, s. 11). Ermenilerin Lefkoşa'dan sonra en yoğun yaşadıkları yer Mağusa'dır. 1360'lı yıllarda yaklaşık 1.500 Ermeni'nin Aziz Sergius (Sourp Sarkis), Azize Barbara (Sourp Barbara) ve Ermenilerin Kıbrıs adasını Arap istilacılara karşı savunmak üzere Kıbrıs'a geldikleri 1360 yılından sonra yapıldığı düşünülen Ganchvor Sourp Asdvadzin (Sourp Mariam Ganchvor/Çağırın Bakire Meryem) olarak bilinen ortaçağ kiliselerinde ibadetlere katıldığı ve çoğunluğunun da Suriye Meydanı olarak bilinen yerde yaşadıkları bilinmektedir (Hadjilyra, 2009, s. 11).

Mağusa ve Lefkoşa dışında diğer kasabalarda da nispeten az sayıda Ermeni yaşamıştır. Ticaretle uğraşan Ermenilerin tarım ve ziraat faaliyetleriyle ise pek bir ilgileri söz konusu değildir. Bu insanların da adanın diğer bölgelerinde olduğu üzere Türklerle ilişkileri son derece iyidir ve herhangi bir problem söz konusu değildir.³⁸ Ermenilerin yaşadıkları bu kasabalardan birisi de adanın su kaynakları en zengin bölgesi olan Lefke'dir (Beratlı, 2002, s. 24). Lefke'de özellikle CMC (Cyprus Mining Corporation) çok uluslu maden işletmelerinde çalışan farklı ülkelere mensup insanlar yanında bu insanlara hizmet etmeye çalışan bakkal, doktor, ebe, kasap, manifaturacı gibi kimseler de vardır. CMC'ye ait anaokulunda Dr. Stoar'ın polikliniği bulunmaktadır. Dr. Stoar'a yardımcı olanlar ise Lefkeli "Ayten Teyze" (Beratlı, 2002, s. 121) ile Armen isimli bir Ermeni'dir (Beratlı, 2002, s. 26). Bugün Kıbrıs Rum kesiminde kalan Lefkara köyünde ise Osmanlı döneminin Hazine müsteşarlarından Yahya Efendi ve ailesi yaşamıştır (İzmen, 2005, s. 10). Nevard ve Azadui isimli iki kızı ve Agop isimli bir oğlu olan Yahya Efendi ve ailesi kırtasiyecilik ve fotoğrafçılık yapmıştır. Baba Yahya Efendi burada kırtasiye işiyle uğraşırken, oğlu Agop ve kızları da fotoğrafçılık yapmaktadır. Daha önce fotoğraf çekirmek için Larnaka veya Limasol'daki Ermeni fotoğrafçılara giden Türkler, böylece köydeki hizmetten yararlanmaya başlar. Lefkara'da bulunan bir başka aile ise tenekecilik ve kalaycılık yapan Garabet ailesidir (İzmen, 2005, s. 10). Baba Garabet'in en güzel özelliği yanına Türk çıracılar alarak onları da birer kalaycı ustası olarak yetiştirmesidir (İzmen, 2005).

---

38 10 Mayıs 1908 Gönyeli doğumlu İbrahim Hilmi Damdelen'den aktaran Emel, Pastırmacıoğlu, Çınar, 1992.

Kıbrıs Cumhuriyeti Döneminde Kıbrıslı Ermeniler Ve Türkler

1 Nisan 1955 tarihinde başlayan Rum EOKA saldırıları döneminde bazı Ermeniler yaşananlardan ve EOKA saldırılarının ortaya çıkarttığı kargaşa ortamından ve istikrarsızlıklardan etkilenerek başta ABD, İngiltere ve Avustralya olmak üzere farklı ülkelere göç etmişlerdir. Bu göç hareketinde 1945 sonrasında Avrupa'dan İsrail'e (o dönemki Filistin) gitmeye çalışan Yahudilerin İngiltere tarafından yaklaşık 3 yıl boyunca zorla Ada'da toplama kamplarında tutulmasının da etkisi vardır (Hadjilyra, 2009, s. 16). Burada bahsedilmesi gereken önemli bir husus ise; Ermenilerin bir kısmının 1950'li yıllarda Yunanistan'ın kışkırtmasıyla Ada'da yapılan self-determinasyona yönelik girişimleri desteklemesi, 2 Kıbrıslı Ermeni'nin EOKA için bomba yapımında gönüllü olarak çalışması ve 3-4 tanesinin de EOKA'nın Türklere yönelik silahlı tedhiş eylemlerinde bulunan dağ kadrolarında görev almasıdır. Kıbrıs Cumhuriyeti 16 Ağustos 1960 tarihinde ilan edildiğinde Ada'da 3.628 Ermeni yaşamaktadır (Special News Bulletin, 1964). Lefkoşa merkezli Ermeni Kilisesi'ne bağlı olarak yaşayan Ermenilere Kıbrıs Cumhuriyeti anayasası ve kanunlar da kendi dini hayatlarını düzenleme, evlenme ve boşanmalar gibi sosyal statüyle ilgili faaliyetleri yapma hakkı, ayrıca kiliselerin, okulların ve kilisenin mülkiyetinde bulunan taşınmaz malların kuralları, sahiplenilmesi ve yönetilmesi ve moral değerlerin korunması hakkı, kendi sosyal, sportif ve kültürel faaliyetlerini gerçekleştirme hakkı yanında kilisenin sahibi olduğu tesislerde, kiliselerde ve dini okullarda hükümetten alacakları yardım ve destekle kendi dini ve kültürel geleneklerine uygun olarak eğitim hayatlarını yürütme hakkı tanımış durumdadır (Kıbrıs Ermeni Kilisesi; Special News Bulletin, 1964). Burada sözü edilen bütün haklar Kıbrıs Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı tarafından ilgili kanunlara ve anayasaya göre düzenlenmektedir. Bunun tek istisnası ise 1931 yılında Rumların başlattığı isyan hareketi sonrasında İngiltere tarafından da uygulanan ve 1960'da da devam ettirilen Temel Eğitim Yasası olacaktır.

Anadolu coğrafyasında da olduğu üzere Ermeniler ticarete olan yatkınlıkları ve toplumla kaynaşmalarının ardından o tarihte yaklaşık 107.500 nüfuslu Kıbrıs Türk toplumunun ödediği verginin 3/1'i kadar vergi ödemektedirler. Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'na göre adadaki toplum "Rum ve Türk" olarak gösterilmekte ve bu kapsamda Ermeniler de "doğal olarak" Kıbrıs Rum toplumunun bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bazıları ise Ermenilerin 1960 anayasasına göre Kıbrıs Türk veya Kıbrıs Rum toplumunun bir parçası olma noktasında Birinci

Dünya Savaşı sürecinde yaşananlar nedeniyle Ermenilerin Kıbrıs Türk toplumunu seçmesinin beklenmeyeceğini ileri sürer (Mavratsas, 2000, s. 199). Bu Ermenilerden 2.500'ü Lefkoşa'da, 800'ü Larnaka'da, 250'si Mağusa'da, geriye kalanlar da köylerde yaşamaktadırlar. Esasında 1950-1960 döneminde Ada'da yaşayan pek çok Ermeni belirsizlikler nedeniyle Kıbrıs'tan ayrılmaya ve farklı ülkelere göç etmeye başlamışlardır. Öte yandan Kıbrıs'taki Ermeni toplumu kendilerine gelenekler, uluslararası uygulamalar ve anayasayla verilmiş haklar çerçevesinde her türlü dini, ailevi ve sosyal faaliyetlerinde, kiliseler, okullar ve kilise tarafından işletilen çeşitli mülkiyetin kullanım hakları, her türlü spor, sosyal ve kültürel faaliyet bağlamında serbest davranma hakkına sahiptirler. Özellikle evlilik, boşanma, doğum, eğitim konularında herhangi bir kısıtlama söz konusu değildir. 16 Ağustos 1960 tarihinde Kıbrıs Cumhuriyeti devletinin kurulmasının ardından Maronitler, Latinler (Fransızlar ve Venedikliler) ve Ermeniler dini gruplar olarak kabul edilir ve Türk veya Rum kesimlerinden birine ait olmaları konusunda bir referandum yapılır. 1.077 Kıbrıslı Ermeni bu referandum sonrasında Rumlar lehine oy kullanırken, 5 Ermeni de Türkler lehine oy kullanır.³⁹

Ermenilerin büyük bir kısmının tüccar ve sanatkâr olmaları, iş yerlerinin neredeyse tamamının Rum tarafında bulunması ve Türklere karşı girişilen Rum saldırılarından etkilenmek istememeleri Rum bölgesine göç hareketini hızlandırır. Buna rağmen 6-7 aile Lefkoşa'nın Türk tarafında kalıp burada yaşamayı tercih eder (KTMA, Klasör No.61, 1970-E). Göçmen Bürosu kayıtlarına göre 1960-1963 döneminde Ermeni nüfusunun yaklaşık %27'si olan yaklaşık 1.000 Ermeni göç eder. Olayların patlak verdiği ilk günlerde ise 160 Ermeni buldukları mahalleleri terk eder ve başka yerlere göç eder. Kıbrıs Ermeni Kilisesi ise bu dönemde Lefkoşa'nın Türk bölgesinden ayrılan Ermeni ailelerin sayısını 300 olarak vermektedir. Kilise bu Ermenilerin geride bıraktıkları taşınmaz mal varlığının değerini 1964 yılı itibarıyla 1.5 milyon İngiliz sterlini olarak vermektedir (Kıbrıs Ermeni Kilisesi; Special News Bulletin, 1964). Ada dışına göç etmeyi tercih eden ve büyük bir kısmı orta halli ve fakir insanlardan oluşan Ermeniler ise Lefkoşa'daki Rus Büyükelçiliği'nin devreye girmesi sonrasında her

---

39 Lefkoşa'da 737 Ermeni, 281 Maronit ve 1870 Latin, Limasol'da 69 Ermeni, 35 Maronit, 59 Latin, Mağusa'da 64 Ermeni, 18 Maronit, 15 Latin, Larnaka'da 203 Ermeni, 8 Maronit ve 57 Latin, Girne'de 4 Ermeni, 704 Maronit ve 12 Latin Rum toplumu üyesi oldukları yönünde oy kullanırken Lefkoşa'da 4 Ermeni ve 1 Latin ve Larnaka'da 1 Ermeni Türk olduğu şeklinde oy kullanır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (www.http/hayem.org/indeks.htm)

seferinde 500-600 kişi taşıma kapasitesi olan 2 Rus gemisi ile yaklaşık 1.000-1.200 kişi Ermenistan'a gider (KTMA, 1965b).

Daha sonraki dönemde de yaklaşık 200 Ermeni ailesi Kıbrıs'tan ayrılır ve özellikle Lübnan, İngiltere, ABD ve Suriye başta olmak üzere farklı ülkelere göç eder. Olayların durulması sonrasında ada dışına göç eden bazı Ermeniler Kıbrıs'a dönmelerine rağmen memur statüsünde olanlarla hükümet mekanizmalarında görev yapanların bu görevlerine kaldıkları yerden devam etmelerine müsaade edilmediğinden bu insanlar tekrar ada dışına göçebilecek maddi kaynak buluncaya kadar perişan bir vaziyette ortalıkta kalır (KTMA, 1965b). Sokaklarda yatıp kalkan bu Ermeniler dışında bazıları da İngiliz üslerinde "sığıntı halinde vazifeler alır" (KTMA, 1965b) ve kalacak yer derdine düşer (KTMA, Klasör No.61, 1970-E). Daha sonraki dönemde BM'nin de devreye girmesiyle geriye dönen ve arkada bıraktıkları taşınmaz malları ve evlerini ve iş yerlerini ziyaret etmek isteyen Ermeniler ise her şeylerinin yağmalandığını göreceklerdir. Bütün bunların ardından kendilerine zararlarını tazmin için ödenen ise 250.000 İngiliz sterlini civarında bir paradır (KTMA, 1965b). Özellikle zengin fakir demeden EOKA'ya ödeme yapmayı reddeden bütün Ermenilerin evlerine ve dükkânlarına karşı girişilen kundaklama, yakma ve bombalama olaylarından sonra bir Ermeni aile tarafından işletilen Alfa ayakkabı fabrikasıyla Ermeni Kilisesi'nin de kurşunlanması bardağı taşıırır (KTEM Special News Bulletin, 1964). Aynı kilise Viktorya (Şehit Salahi Şevket) Sokağı'nda Baf Kapısı ve Arap Ahmet Camisi arasındaki stratejik konumu nedeniyle yıllar sonra EOKA mensubu Rumların askeri üssü haline gelir (Special News Bulletin, 1965a).

Ayrıca Ada'da olayların başladığı ilk günlerde Türk kesiminde bulunan bazı Ermenilerin Rumlarla zorla da olsa işbirliği yapmaları ve ellerinde bulunan telsiz cihazları ve telefonlar aracılığıyla Rumlara bilgi sızdırmaları da söz konusudur. Bu arada Viktorya Sokağı'nın köşesindeki Ermeni kilisesi de bu şekilde müstahkem bir Rum mevzii haline getirilirken Ermenilerin yardımlarından da istifade edilmiştir. Kilisede görevli olan bazı Ermenilerin bu eylemlere katılmaları neticesinde tutuklanmaları sonucunda özellikle Rumların "Türkler Ermeni din adamlarını tutukladı." ⁴⁰ (Special News Bulletin, 1965a) şeklinde sansasyonel kamuoyu oluşturma çabaları artmaya başlar. Söz konusu Ermenilerin Lefkoşa'da "dini törenler haricinde hiçbir

40 Konuyla ilgili olarak ayrıca aynı tarihli Halkın Sesi gazetesine de bakılabilir.

şekilde farklı amaçlarla kullanılmayan” (Special News Bulletin,1965a) Bayraktar Camii'nin minaresinin EOKA tarafından havaya uçurulmasına, aynı şekilde Baf ve Larnaka'da manevi değere haiz yerlere yapılan saldırılara sessiz kalması da Türkler arasında tepki toplar (Special News Bulletin,1965a). Türklere karşı olumsuz davranışları görülen tek Ermeni ise Beligpaşa ve Zafer Sineması'nda çalışmaktadır. Bu Ermeni'nin 1963 olayları döneminde Rumlara Türklere ilgili bilgi sızdırdığı anlaşılır ve Türk kesiminden uzaklaştırılır (Rauf Özhun, Kişisel Görüşme, 2006). 21 Aralık 1963 tarihinde Akritas Planı çerçevesinde EOKA mensupları tarafından Ada'da başlatılan saldırılarda Türkler kadar Ermeniler de zarar görmeye başlar. Rum propagandalarına aracılık etmeyen, şantajı boyun eğmeyen, haraç vermeyen Ermenilerin evleri bombalanır, pek çoğu öldürülür, ev ve dükkânları yağmalanır ve yakılır, ölümle tehdit edilir ve paraları gasp edilir (KTMA, Klasör No.61, 1970-E).

1963 Sonrasında Kıbrıs'ta Ermeniler ve Yaşanılanlar

Özellikle 21 Aralık 1963 sonrasında Kıbrıs Rum ve Yunan gazeteleri 1915 Tehcir Kanunu ile ilgili maksatlı ve yanlı yayınlarla Kıbrıslı Ermenileri Türklere karşı kışkırtmaya devam eder (Special News Bulletin, 1965e). Olayların Kıbrıslı Ermenileri Türklere karşı kışkırtma halini alması üzerine Kıbrıslı Türkler de “milli bir davanın maksatlı olarak istismarını engellemek amacıyla” harekete geçer ve karşı propaganda girişimleri hızlanır (KTMA, Klasör No.61, 1970-E). Ermeni Gününü bahane eden Kıbrıslı Rumlar ise EOKA'nın kışkırtmalarıyla Ermenileri tehdit etmeye, Türklere karşı harekete geçirtmeye yönelik tahriklerine devam eder. Özellikle Rum tarafında kalan taşınır-taşınmaz mallarını, resmi ve gayri resmi işlerini kaybedeceği korkusunda olan Ermeniler ise çaresizlik içinde ne yapacaklarına karar vermeye çalışır. Bu arada 6 Nisan 1964 günü tamamıyla Rumların kontrolüne geçen radyoda bir konuşma yapan ve aynı konuşması 7 Nisan 1964 günü hemen hemen bütün Rum gazetelerinde de yer bulan Başpiskopos Makarios ise Kıbrıs Cumhuriyeti anayasasında değişiklikler yapılması gerektiğinden bahsederek “...Kıbrıs halkına tam hükümranlık ve sorumluluk vermek üzere bugünlerini şekillendirmek ve geleceklerine karar vermek amacıyla yeni anayasa yapılmalıdır. Bu anayasaya göre kanun önünde bütün vatandaşlar eşit olmalıdır ve uluslararası anlaşmalarla ve Birleşmiş Milletlerin ilgili hükümleriyle de belirlenmiş olan bütün haklara da sahip olmalıdırlar...” (Kıbrıs Ermeni Kilisesi; Special News Bulletin, 1964) der. Aynı konuşma çerçevesinde Makarios'un Kıbrıs'ta yaşayan azınlıklarla ilgili olarak “...kendi dini, eğitim ve diğer kurum ve kuruluşlarını işletme hakkına sahip olmalıdırlar...” açıklaması Ermeniler ve Maronitler

gibi azınlıklar tarafından memnuniyetle karşılanırken Kıbrıs Cumhuriyeti devletini oluşturan taraflardan birisi olan Kıbrıs Türklerini de azınlıklar olarak değerlendirmesi ise kaygı yaratır. Konuyla ilgili olarak Kypros gazetesi ise azınlık haklarıyla ilgili olarak bu yasanın Kıbrıslı Türkler tarafından da kabul edilmesi gerektiğini belirtir ve *"Bildirildiğine göre bu yasa BM çevrelerinde çok olumlu karşılanmıştır. Fakat Türkler olumsuz bir tavır takınmaktadır. Bu tutumlarının zararlı sonuçlarını yakından hissedeceklerdir. Kıbrıs'ın izlediği dürüst ve adil politikanın uluslararası alanda yarattığı olumlu yankıların etkisini mutlaka hissedeceklerdir. Ermeniler azınlık hakları yasasını memnurlukla kabul etmişlerdir. Kıbrıs Türk halkının yapacağı şey bu hususta Ermenileri örnek almaktan ibarettir."* (KTMA, 1965a). Bu aşamada ortaya çıkan gergin ortamın tek sorumlusu olarak dış güçleri ve ada içindeki bazı yetkililer olduğunun farkında olan Ermeni yetkililer de soğukkanlı davranılması gerektiği konusunda açıklamalarda bulunurlar (Special News Bulletin, 1965b). Adada Ermenileri kışkırtmaya yönelik girişimlerin artmaya başlaması üzerine Kıbrıslı Ermeni ileri gelenleri de bir araya gelir ve yaptıkları toplantıda Ada'da ve Türkiye'de yıllardan beri huzur içinde bir arada yaşayan insanlar örnek gösterilerek itidal tavsiye edilir (Special News Bulletin, 1965d). Victoria Kamyam isimli bir başka Ermeni kadın da aynı konuyla ilgili olarak *"...Türkler benimle yiyeceklerini paylaşıyorlar. Türk düşmanı hareketlerin sebebi Rumların tehditleridir. 50 yıl önce meydana gelmiş üzücü olaylardan bahsetmesek daha iyi olur. Berch Tilbian⁴¹ Kıbrıs'ta doğmuştur. Bu olayları nasıl bilebilir ki? Rum tarafında yaşayan Ermeni kadınların Rumlar tarafından vahşice öldürülmelerini nasıl bu kadar çabuk unutabilir ki? Rumlar ellerindeki Ermeni tutsakları istedikleri gibi konuşmaya zorlamakta serbestler, fakat 50 yıl önceden bahsetmek yüzsüzlük ve terbiyesizliktir."* (Special News Bulletin, 1965c) açıklamasını yapar.

1965 yılı itibarıyla adadaki Ermeni nüfusunun 4.000 olduğu, Eylül 1965 itibarıyla da Ada'da 2.000-3.000 civarında Ermeni'nin yaşadığı belirtilir (KTMA, 1965b). 2 Temmuz 1969 tarihinde Lefkoşa'da bir basın açıklaması yapan Kıbrıs Türk İnsan Hakları Komitesi ise Ermenilerin Kıbrıs'ın Türk

---

41 Söz konusu kişi daha sonra Rum Cemaat Meclisi'nde milletvekili olarak görev yapar. Bazı resmi kaynaklarda ismi Berj olarak verilmektedir.

kesiminden kaçmaya zorlanmadıklarını bildirirler.⁴² 21 Aralık 1963 sonrasında Türklerin temsil edilmediği fiilen ortadan kalkmış Kıbrıs Meclisi'nde 1915 olaylarının 50 yıldönümü nedeniyle özel oturumlar yapılmış ve Kıbrıs Rum hükümeti tarafından özel heyetler oluşturularak Ermeni ileri gelenleriyle irtibata geçilmiştir. Ada'da Ermenileri kışkırtmaya yönelik girişimlerin artmaya başlaması üzerine Kıbrıslı Ermeni ileri gelenleri bir araya gelmiş ve yaptıkları toplantıda Ada'da ve Türkiye'de yıllardan beri huzur içinde bir arada yaşayan insanları örnek gösterilerek itidal tavsiye etmişlerdir (Special News Bulletin, 1965d).

Sonuç

Ermeniler, ağırlıklı olarak Adaya gelmeye başladıkları 1909 Adana Olayları, 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve 29 Ekim 1923 sonrasında Türklerle neredeyse hiç problem yaşanmamışlardır. Örnek alınabilecek kadar güzel, uyumlu ve barış içerisinde komşuluk ilişkileri yaşanmış ve Ada'da Türklerle Ermeniler arasında özellikle Rumlara karşı adı konulmamış bir dayanışma olmuştur. Ermeni nüfusu Ada'da 1963 yılına kadar geçen süreçte 150 ile 3.000 arasında değişmiştir. Bu konudaki tek istisna ise 1916 yılından itibaren Adaya getirilen Legion D'Orient mensubu Ermenilerin aileleridir. Bu Ermeni aileler de zaman içinde farklı ülkelere göç ettiklerinden ortalama nüfus 3.000 civarında olmuştur. 21 Aralık 1963 tarihinde EOKA'nın başlattığı saldırılar sırasında adadaki Ermenilerin korunması ve taşınmaz mallarının emniyet altına alınması ise 1959 Londra ve Zürih Andlaşmaları'na bağlı olarak konuşlanan Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı tarafından gerçekleştirilmiştir. Bugün Ada'da tamamı Kıbrıs Rum kesiminde olmak üzere 2.000 civarında Ermeni yaşamaktadır ve etnik kimliklerini korumak bağlamında büyük bir gayret sarf etmektedirler. Gerek KKTC gerekse Türkiye ise Ermenilere yönelik iyi niyetli tutumunu her zaman göstermektedir. Bunun son örneği ise 20 Temmuz 1974 Barış Harekâtı sonrasında Lefkoşa'nın Türk kesiminde kalan eski Ermeni taşınmazlarıyla Melikyan-Ouzounian İlkokulu ve Sourp Asdvadzadzin kilisesinin restorasyonlarının tamamlanmasının hemen ardından tekrar Ermenilere devredilmesidir.

Kaynakça / References

Akkuş, M., ve Özdal, B. (2009). "Lausanne Barış Anlaşmasının Ardından Türkiye'ye Gelen Göçmenler-Mülteciler", *I. Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu*, 21-23 Kasım 2008, Ankara,

---

42 Kıbrıs Türk İnsan Hakları Komitesi tarafından Lefkoşa'da 2 Temmuz 1969 günü yapılan basın açıklaması. KTMA, Klasör No.61, 1970-E.

- Sempozyum Bildiri Kitabı, Yayınları No.8, Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği.
- Aktuğ, S. ve Yavuz, K. (t.y.) Çalışma ödev olarak hazırlanmış bir tür sözlü tarih çalışması olup daha sonra elle kağıda dökülmüştür. KTMA. TK.060.1949.
- Alagöz, A.(1971) "Kıbrıs Tarihine Coğrafi Giriş", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi Türk Heyeti Tebliğleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- An, A. (1999). *Kıbrıs Türk Kültürü Üzerine Yazılar*, Kıvılcım Yay., No.5, Ağustos, Lefkoşa.
- An, A. (2000). "Kıbrıs Ermenileri" *Tarih ve Toplum*, Sayı 202.
- ATASE, K. 2680, D. 210, F. 1-24.
- ATASE, K. 2680, D. 210, F. 1-31.
- ATASE, K.2680, D.210, F.1-3.
- ATASE, K.2680, D.210, F.1-37, 1-60, 1-61, 1-62, 1-63, 1-64, 1-65.
- ATASE, K.2680, D.210, F.1-4.
- ATASE, K.2680, D.210, F.1-8
- Bağışkan, T. (2013). "Kıbrıs Tarihinde Ermeniler", *Adres Dergisi*, Sayı 133,
- Bağışkan, T. (1997). *Kıbrıs Türk Halkbiliminde Ölüm*, KKTC Millî Eğitim Kültür Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay. No.36, Ankara.
- Başbakanlık Müsteşarı Kemal Gedeleş tarafından Hariciye Vekaleti'ne gönderilen Kıbrıs Birinci İntihab Dairesi mebusu Necati Özkan'ın Kıbrıslı Türklerle ilgili hazırladığı rapor. BA.030.10.57.66.14.
- Beratlı, N. (2002). *Lefke Sevgilim*, Işık Kitabevi Yay., Lefkoşa.
- Cankat, M., C. (2000). "İçimizden Biri", *Kıbrıs Mektubu Dergisi*, Ocak 2000, Cilt 13, No.1, Ankara.
- Cosar, Ö. S. (1992). "Musa Dağı'nın Öteki Yüzü", *Milliyet Gazetesi*, 21.6.1992
- Çevikel, N. (2000). *Kıbrıs Eyaleti; Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., Gazi Mağusa.
- Çevikel, N. (2006). *Kıbrıs'ta Osmanlı Mirası (1570-1960)*, 47 Numara Yay., İstanbul.
- Erdoğan, A. (2002). "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar (1580-1640)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XVII, Sayı 1,
- Erdoğan, M.A. (1991). "Kıbrıs'ın Türkler Tarafından Fethi ve İlk İskân Teşebbüsü", *Kıbrıs'ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara.
- Gazioğlu, A. C. (2000). *Kıbrıs'ta Türkler 1570-1878*, Cyrep Yay., Lefkoşa.
- Gecer, A. (2014). "Hatay Ermeni Olaylarında Fransa'nın Rolüne Dair Birkaç Belge", *TÜBAR-XXXV*, Bahar 2014.
- Günay, N. (2007). "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt I, Sayı I, Kış 2007, Ankara.

- Gürün, K. (2005). *Ermeni Dosyası*, Ankara: Remzi Kitapevi.
- Hadjilyra, A. M. (2009). "The Multicultural Character of Cyprus", *The Armenians of Cyprus*, Lefkoşa.
- Hill, G. (1949). *A History Of Cyprus Volume I*, Cambridge University Press.
- Hikmetagalar, H. (2005). *Eski Lefkoşa'da Semtler ve Anılar*, İstanbul.
- <http://www.http.cyprus.gov.cy/cyphome>
- http://haber.kibris.com/mob_n.php?n=eskilerde-lefkosa--guzel-ve-tehlikeli-2012-09-09
- Hüseyin Nafi Bey ile 18 Temmuz 2002 tarihinde Gazi Mağusa'da yapılan görüşme.
- İzmen, M. A. (2005). *Lefkara ve Lefkaralılar*, Özyurt Matbaacılık, Girne
- Jaeschke, G. (1986). *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara.
- Jennings, R. C. (2010). "*Lefkoşa*", *Kıbrıs; Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Adası*, (Yayına Hazırlayan M. Akif Erdoğan), Galeri Kültür Yay., Lefkoşa.
- Kapyalı, C. (1992). "Birinci Dünya Savaşı'nda Müttefik Orduları'nda Görev Alan Ermeni Milis Kuvvetleri", *BTTD*, Sayı 83-84-85, Ankara.
- Kayan, M. A. (2012). *Malya Bağlarbaşı; Bağcılığa Damgasını Vuran Köy*, Lefkoşa, 2012
- Keser U., *Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları, İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türk'ü*, Akdeniz Haber Ajansı Yay. No.17, Lefkoşa, 2000.
- Keser, U., & Özdal, B. (2012). "Kıbrıs'ta Türk-Ermeni İlişkilerine Kesitsel Bir Bakış", *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Erzurum/Türkiye 2-4 Mayıs 2012, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 1033, 2014, ss. 963-992.
- Kıbrıs Erkek Lisesi (1934). 1933-1934 Yıllığı, *Kıbrıs Erkek Lisesi Mecmuası*, Birlik Matbaası, Lefkoşa.
- Kıbrıs Ermeni Kilisesi tarafından hazırlanan "Origin of the Armenians of Cyprus" başlıklı memorandum.
- Kıbrıs Konsolosluluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. BA.030.10.124.887.3.
- Kıbrıs Türk Enformasyon Dairesi'nin Osman Uzunoğlu tarafından hazırlanan 17 Eylül 1965 tarihli "Kıbrıs Ermenileri Hakkında Bir Rapor" başlıklı çalışması. KTMA, Klasör No.61, 1970-E.
- Kıbrıs Türk İnsan Hakları Komitesi tarafından Lefkoşa'da 2 Temmuz 1969 günü yapılan basın açıklaması. KTMA, Klasör No.61, 1970-E
- Kılın, H. (1987). "Tarihsel Perspektif İçinde Enosis Hareketine Bir Bakış", *Güvenlik Kuvvetleri Dergisi*, Sayı 2.
- Konur, İ. (1938). *Kıbrıs Türkleri*, Remzi Kitabevi.
- KTEM Special News Bulletin, 4 Şubat 1964, Lefkoşa.
- KTEM, 18 Mayıs 1964 tarihli 143 sayılı bülteni.

KTEM, 22 Mayıs 1964 tarihli 147 sayılı bülteni.

KTMA, Klasör No.61, 1970-E.

KTMA. (1965a). Kıbrıs Türk Enformasyon Merkezi (KTEM), Basın Raporu, No.287, 18 Ekim 1965

KTMA. (1965b). (KTEM) tarafından hazırlanan 17 Eylül 1965 tarihli ve "Kıbrıs Ermenileri Hakkında Rapor" başlıklı yazı.

Küçük, F. (2002). Kıbrıs Türkünün Geçirdiği Acı Günler-II, *Kıbrıs Mektubu Dergisi*, Sayı 2, Ankara.

Luke, H. (1989). *Cyprus Under the Turks 1571-1878*, Londra.

Mavratsas, C. V. (2000). "Armenian Identity and Greek Nationalism in Cyprus", *Chypre et la Méditerranée*, TMO 31, s. 202.

Nesim, A. (1987). *Batmayan Eğitim Güneşlerimiz*, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yay., Lefkoşa.

Nesim, A. (1990). "Mustafa Nuri Efendi", Yeni Kıbrıs, Lefkoşa.

Onar, M. (1995a). *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I*, Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi 45, Ankara.

Onar, M. (1995b). *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II*, Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi 45, Ankara.

Rauf Özhun ile 29 Ocak 2006 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

Sarıca, M., Tezic, E. & Eskiuyurt, Ö., (1975). *Kıbrıs Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1975.

Sayıl, A. (1985). *Kıbrıs Polis Tarihi*, Lefkoşa.

Sayıl, A. (2002). Eski Amatör Tiyatro Oyunlarında Görüntüler, *Kıbrıs Mektubu Dergisi*, Sayı 1, Ankara.

Sonyel, S. R. (1972). "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Bellekten*, Cilt XXXVI, Sayı 141-144, Ankara.

Soybay, Z., Bahçeci K., Denizler, İ., İzcan D., (1992) *Kıbrıs'ta Yaşlıların Anıları*. KTMA. 061.1951.

Special News Bulletin (1964). 30 Ocak 1964, Lefkoşa

Special News Bulletin (1965a). 30 Ocak 1965, Lefkoşa

Special News Bulletin (1965b). 26 Nisan 1965, Lefkoşa

Special News Bulletin (1965c). 27 Nisan 1965, Lefkoşa

Special News Bulletin (1965d). 28 Nisan 1965, Lefkoşa

Special News Bulletin (1965e). 30 Nisan 1965, Lefkoşa

Special News Bulletin, 1 Haziran 1964, Lefkoşa. KTMA, Klasör No.61, 1970-E

- Special News Bulletin, 2 Haziran 1964, Lefkoşa. KTMA, Klasör No.61, 1970-E
- Special News Bulletin, 24 Nisan 1965, Lefkoşa. KTMA, Klasör No.61, 1970-E
- Special News Bulletin, 5 Haziran 1964, Lefkoşa. KTMA, Klasör No.61, 1970-E
- Stephens, R. (1966). *Cyprus-A Place of Arms*, Pall Mall Press Yay., Londra.
- Şahin, R. (1988). *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul.
- The Cyprus Gazette. (1915). 4 Temmuz 1915, Sayı 9020, Karar No 13067.
- The Cyprus Gazette. (1920). 3 Eylül 1920, Lefkoşa.
- TMT Limasol kadrosundan merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.
- TMT Limasol kadrosundan merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.
- Turan, Ş. (1991). *Türk Devrim Tarihi-1*, Ankara.
- Uludağ, S. (2005). "Lefkoşa'nın Belleğine Yolculuk: Vartan Malyan..", *Yeraltı Notları*.
- Ulutaş, S. (2012). "Çukurova Bölgesi Ermeni Olaylarında Kıbrıs'ın Rolü", *III. Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu*, 18-20 Ekim 2012, Kıbrıs Türk Kültür Derneği, Ankara.
- Ural, G. (1998). *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1998.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.
- www.hayem.org/indeks.htm
- www.hayem.org/indeks.htm
- www.stwing.upennn.edu/sevgululudag
- Yılbay, M. E., Pastırmacıoğlu, Ö., & Çınar U., Lefkoşa, (1992). *Yaşlıların Ağzından Kıbrıs Türk Toplumunun Geçmişi*, KTMA.TK.060.1950.
- Yücelen, H. (2006). *Akıncılar (Luricina) Türklerinin Yüz Yıllık Varoluş Mücadelesi*, Lefkoşa.
- Zihni, T. (2004). "Anılarla Sabuncu Kaspariyan", *Kıbrıs Mektubu Dergisi*, Cilt 17, No. 5.